

T.C
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
DİNLER TARİHİ BİLİM DALI

SALNAMELERE GÖRE DİYARBAKIR VİLAYETİ'NDE DİNİ
VE SOSYAL YAPI
(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

DANIŞMAN
Yrd. Doç. Dr. Davut KILIÇ

HAZIRLAYAN
Şengül BAYDUR

ELAZIĞ-2007

T.C
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
DİNLER TARİHİ BİLİM DALI

SALNAMELERE GÖRE DİYARBAKIR VİLAYETİ'NDE DİNİ VE
SOSYAL YAPI

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Bu tez .../.../2007 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından oybirliği ile kabul edilmiştir.

DANIŞMAN
Yrd.Doç. Dr. Davut KILIÇ

ÜYE
Prof. Dr. İbrahim
YILMAZÇELİK

ÜYE
Yrd.Doç. Dr. Sami KILIÇ

Bu tezin kabulü, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun .../.../2007
tarih ve .....sayılı kararıyla onaylanmıştır.

ÖZET**Yüksek Lisans Tezi****SALNAMELERE GÖRE DİYARBAKIR VİLAYETİ'NDE DİNİ VE SOSYAL YAPI**

Şengül BAYDUR

Fırat Üniversitesi**Sosyal Bilimler Enstitüsü****Felsefe Ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı****Dinler Tarihi Bilim Dalı****2007, Sayfa: IX+54**

Osmanlı eyalet merkezlerinden biri de Diyarbakır'dır. Bölge uzun yıllar Anadolu medeniyetlerine ev sahipliği yapmıştır. Diyarbakır ve çevresinde Musevi, Hıristiyan ve Müslümanlar yüzyıllar boyunca huzur içerisinde bir arada yaşamıştır.

Diyarbakır vilayetinin geneline baktığımızda dini grupların kendilerine ait okulları ve ibadethanelerinin her dönem varlığını sürdürdüğünü tespit etmekteyiz. Vilayet Salnamelerine ve Maarif Salnamelerine göre Müslümanların dini ve sosyal kurumlarının yanında Gayrimüslimlerin de kendilerine ait dini ve sosyal kurumları vardır.

Diyarbakır vilayetinde yaşayan toplam nüfusu Müslim, Gayrimüslim oranlamasıyla merkezden başlamak şartıyla sancak ve kazalar şeklinde tablolar halinde vererek bölgede dini grupların nüfusları ortaya konmuştur.

Anahtar kelimeler: Diyarbakır, Müslüman, Gayrimüslim, Sosyal ve dini kurum, Nüfus.

ABSTRACT
MASTER THESIS
PROVİNCE YEARBOOK RELİGİONS AND SOCIAL STRUCTURE İN THE
PROVİNCE OF DİYARBAKIR DURING THE SECOND HALF

Şengül BAYDUR

Fırat University
Institute of Social Sciences
Philosophy and Religion Sciences Department
History of Religion
2007, Page: IX+54

Diyarbakır was one of the centres of Ottoman states. The city hosted Anatolian civilisation for many years. Musevi, Christians and Muslims lived together in peace for many years and this condition continued throughout the sovereignty of Islam around and in Diyarbakır. Several multi-religious and distinct cultures lived together in the region.

When we look at the province of Diyarbekir as a whole, we see that every school and sanctuary belonging to religious groups existed in every period of time. According to Province Yearbook and Education Yearbook, besides the religious and Social institutions of Muslims, non-Muslims also had their own religious and social institutions.

We tried to reflect the population of religious groups living in the region with comparing the whole population and Muslim and non-Muslim population in Diyarbakır from the center to subdivisons and sanjaks of the province as tables.

Key Words: Diyarbakır, Muslim, non-Muslim, Social and Religious Institutes, Population.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	I
İÇİNDEKİLER.....	III
ÖNSÖZ	VI
KISALTMALAR	VII
GİRİŞ.....	1

I. BÖLÜM

DİYARBAKIR VİLAYETİ'NDEKİ DİNİ VE SOSYAL KURUMLAR 11

A. DİYARBAKIR MERKEZ SANCAĞINDA BULUNAN KURUMLAR..... 11

1- Cami ve Mescitler.....	11
2- Kiliseler	11
3- Mektepler.....	12
a- Müslim Mektepleri	12
b- Gayrimüslim Mektepleri	15
4-Tekke, Hangah ve Ziyaretgahlar	16
5- Kütüphaneler	16
6- Hamamlar	16
7- Sebiller.....	16
8- Hastaneler	16

B. ERGANİ MADENİ (MADEN) SANCAĞINDA BULUNAN KURUMLAR 17

1- Cami ve Mescitler.....	17
2- Kiliseler	17
3- Mektepler.....	17
a- Müslim Mektepleri	17
b- Gayrimüslim Mektepleri	18
4- Tekke, Hangah, Hamam ve Ziyaretgahlar.....	19

C. MAMURETÜLAZİZ SANCAĞINDA BULUNAN KURUMLAR..... 19

1- Cami ve Mescitler.....	19
2- Kiliseler	20
3-Mektepler.....	20
a- Müslim Mektepleri	20
b- Gayrimüslim Mektepleri	21
4- Tekke, Hangah, Hamamlar ve Ziyaretgahlar	21

D. MALATYA SANCAĞINDA BULUNAN KURUMLAR.....	22
1- Cami ve Mescitler.....	22
2- Kiliseler	22
3- Mektepler.....	22
a- Müslim Mektepleri	22
b- Gayrimüslim Mektepleri	23
4- Tekke, Hangah, Hamamlar ve Ziyaretgahlar	23
E. SİİRD SANCAĞINDA BULUNAN KURUMLAR.....	23
1- Cami ve Mescitler.....	23
2- Kiliseler	23
3- Mektepler.....	23
a- Müslim Mektepleri	23
4- Tekke, Hangah, Hamam ve Ziyaretgahlar.....	24
F. MARDİN SANCAĞINDA BULUNAN KURUMLAR.....	24
1- Cami ve Mescitler.....	24
2- Kiliseler	24
3- Mektepler.....	24
a- Müslim Mektepleri	24
b- Gayrimüslim Mektepleri	26
4- Tekke, Hangah, Hamam ve Ziyaretgahlar.....	27

II. BÖLÜM

DİYARBAKIR VİLAYETİNDE DİNİ GRUPLARIN NÜFUS DAĞILIMI 28

A- DİYARBAKIR VİLAYETİNDE YAŞAYAN DİNLER.....	28
1- İSLAMİYET.....	28
2- HİRİSTİYANLIK.....	28
a- Rumlar	29
b- Ermeniler	30
c- Süryaniler.....	30
d- Kıptiler.....	31
3- YAHUDİLİK.....	31

B- DİYARBAKIR MERKEZ SANCAĞINDA DİNİ GRUPLARIN NÜFUS YAPISI..... 32

C- DİYARBAKIR SANCAĞINA BAĞLI KAZA VE NAHİYELERİNDE DİNİ

GRUPLARIN NÜFUS YAPISI	35
D- MAMURETÜLAZİZ SANCAĞI KAZA VE NAHİYELERİNDE DİNİ	
GRUPLARIN NÜFUSU	38
E- MADEN SANCAĞI KAZA VE NAHİYELERİNDE DİNİ GRUPLARIN	
NÜFUSU	40
F- ERGANİ SANCAĞI KAZA VE NAHİYELERİNDE DİNİ GRUPLARIN	
NÜFUSU	40
G- MALATYA SANCAĞI KAZA VE NAHİYELERİNDE DİNİ GRUPLARIN	
NÜFUSU	41
H- SİİRT SANCAĞI KAZA VE NAHİYELERİNDE DİNİ GRUPLARIN	
NÜFUSU	43
I- MARDİN SANCAĞI KAZA VE NAHİYELERİNDE DİNİ GRUPLARIN	
NÜFUSU	45
SONUÇ	49
BİBLİYOGRAFYA	50
A) SALNAMELER.....	50
B) ARAŞTIRMA VE TETKİK ESERLER.....	52

ÖNSÖZ

Osmanlı eyalet merkezlerinden biri de Diyarbakır'dır. Bölge uzun yıllar Anadolu medeniyetine ev sahipliği yaptığı gibi, Musevilik, Hıristiyanlık ve İslâm dinlerine de kucak açarak bu dinleri de içerisinde barındırmıştır. Bölgedeki bu çok dinli ve değişik kültürlerin kaynaşması Dinler Tarihi açısından önem arzettiğinden bu hususu çalışma konusu olarak ele almayı uygun gördük.

Çalışmamıza temel teşkil eden salnâmeler Osmanlı Devleti'nin dini ve sosyal yapısını incelemek için yararlanılacak en iyi bilgi kaynağıdır. Salnâmelerde bazen kadın ve erkek nüfusu hakkında bilgi, hane halkı sayıları nüfusun dini yapısına göre dağılımı konusunda detaylı bilgiler bulunur. Ayrıca salnâmelerde hamamlar, camiler, kiliseler ve diğer kurumlar hakkında geniş bilgi bulmak mümkündür.

Çalışmamızda kullanmış olduğumuz Diyarbakır salnâmeleri, Dr. Ahmet Zeki İzgöer'in günümüz Türkçesine çevirdiği ve Diyarbakır Büyük Şehir belediyesinin bir kültür hizmeti olarak beş cilt halinde neşrettiği eserden faydalanarak çalışmamızı gerçekleştirdik. Girişte Diyarbakır vilayetinin kısa bir tarihçesini verdikten sonra vilayetin bölgedeki yapılanması üzerinde durduk. Birinci bölümde salnâmelerden hareketle sancak, kaza ve nahiyelerdeki dini ve sosyal kurumları tespit ederek ortaya koymaya çalıştık. Birinci bölümün değerlendirmesini sancakların sonunda verdik.

İkinci bölümde dini grupların nüfus dağılımını ele aldık. Diyarbakır vilayetinde yaşayan toplam nüfusu Müslim, Gayrimüslim oranlamasıyla merkezden başlamak şartıyla sancak ve kazalar şeklinde tablolar halinde vererek, bölgede yaşayan dini grupların nüfuslarını belirlemeye çalıştık.

Çalışmamda bana yol gösteren ve her türlü yardımı esirgemeyen değerli Danışman Hocam Yrd. Doç. Dr. Davut KILIÇ Bey'e teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim.

Şengül BAYDUR

Elazığ-2007

KISALTMALAR

a.g.e.	:Adı geçen eser
a.g.m.	:Adı geçen makale
a.g.md.	: Adı geçen madde
b.k.z.	:Bakınız
C.	:Cilt
E.	:Erkek
H.	:Hicri
H.z.	:Hazreti
İ.A.	:İslâm Ansiklopedisi
k.m	:Kilometre
K.	:Kız
M.Ö.	:Milattan Önce
M.S.	:Milattan Sonra
nr.	:Numara
nşr.	:Neşreden
s.	:Sayfa
DİA	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi
v.s.	:Ve Saire
y.y.	:Yüzyıl

GİRİŞ

Bölgenin adını taşıyan Diyarbakır ve merkezi teşkil eden “Amid”, adlarının menşei konusunda çeşitli fikirler öne sürülmüştür. İlk çağlarda “Amida” adını taşıyan merkez adının, “Amid” şeklide değiştiği konusunda fikir birliği olduğu görülmektedir.¹ Amid adı Türklerin burayı ele geçirmelerinden sonra da devam etmiş ve bazı Türkçe kaynaklarda “Kara Amid” veya “Kara Hamid” şeklinde de zikredilmiştir. Kara sıfatının kullanılmasının sebebi, şehri çevreleyen surların siyah bazalt taştan yapılmış olmasındandır.²

Şehrin eski adı Amida olup bu isim hakkında çeşitli rivayetler varsa da kelimenin nereden geldiği kesin olarak bilinmemektedir. İslâmi dönemde bu isim Amid şeklini almış ve XVII. yüzyıla kadar hem şehir hem de onun merkez olduğu sancağın adı olarak kullanılmıştır. Şehrin daha sonraki adı olan Diyarbekir, Müslüman Araplar bölgeyi fethettikten sonra, Rebiâ Arapları'nın iki büyük kabilesinden biri olup Dicle kenarlarında yaşayan Bekir b. Vail kabilesinin yayıldığı topraklara verilen Diyâr Bekr veya Diyâr-ı Bekr adına dayanır. Diyâr-ı Bekr Osmanlı hakimiyeti döneminde Diyarbekir şeklini alarak, XVII. yüzyıldan sonra ise şehir merkezi için kullanılmaya başlanmış, 1937'de Diyarbakır şekline çevrilmiştir.³

Diyarbakır vilayeti sınırları içerisinde yer alan eski yerleşim merkezleri, bölgenin çok eski tarihlerden itibaren önemli bir yerleşim yeri olduğunu göstermektedir. Ancak, Karacadağ'dan ve Dicle'ye kadar uzanan geniş bazalt platosunun doğu kenarında ve Dicle vadisinden 100 metre kadar yükseklikte geniş bir düzlük üzerine kurulmuş olan Diyarbakır şehrinin ne zaman kurulduğu kesin olarak belli değildir.⁴ Diyarbakır Vilayeti kuzeyinde Erzurum, Kuzeydoğusunda Bitlis, Van; kuzeybatı tarafından Mamuretülaziz; güneyinde Halep, doğu tarafında Musul vilayetleriyle çevrilidir.⁵

Diyarbakır vilayeti, doğu ile batıyı birleştiren bir noktada, Dicle vadisine hakim bir tepe üzerinde inşa edilmiş olan Diyarbakır şehri, kara iklimine sahip olmasına rağmen, stratejik bir merkez ve bunun yanı sıra önemli bir ticaret şehridir. Oldukça verimli topraklara sahip olan şehir, aynı zamanda önemli bir ticaret merkeziydi. Şehir, etrafını kuşatan set halindeki surlar sayesinde iyi korunurdu.⁶

Şehrin arazisi umumiyetle dağlık bir alana sahip dağları üç sıra halinde

¹ Besim Darkot, “Diyarbakır”, **İA.**, C. III., İstanbul 1994, s. 601.

² Şevket Beysanoğlu, **Bütün Cepheleriyle Diyarbakır**. İstanbul 1963., s. 3.; Basri Konyar, **Diyarbakır Tarihi**, Ankara 1936, s.14., Bedri Günkut, **Diyarbakır Tarihi**, Diyarbekir 1936, s. 47.

³ Nejat Göyünç, “Diyarbakır”, **DİA**, c.III., İstanbul 1994, s. 606.

⁴ Ş. Beysanoğlu, a.g.e., s.2

⁵ **1316 H. (1801-1802) Diyarbakır Salnâmesi**, s. 271.

⁶ İbrahim Yılmazçelik, **XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır**. Ankara 1995, s.11.

uzamaktadır. Birinci sırada Toros silsilesinin devamı olan dağlardır, diğer silsile Fırat vadisini Dicle havzasından ayıran Akdağ silsilesidir ki batıya uzanarak Mamuretülaziz vilayetine girer. İkincisi Karacadağ silsilesidir ki doğu tarafına doğru uzanıp Dicle havzasını Fırat havzasından ayırır. Üçüncü silsile batı tarafından yine iki ırmağın havzasını ayıran İsrabidin silsilesidir ki Mardin dağları da denilmektedir⁷.

XIII. ve XIV. asırlarda Anadolu şehirleri arasında ticari açıdan büyük bir öneme sahip olan Diyarbakır aynı zamanda Anadolu'dan doğuya gelen ve giden yolların kesiştiği bir merkez idi. Şehir bu özelliğini Osmanlı devleti zamanında da korumuştur. Osmanlı devleti zamanında İran, Irak ve Azerbaycan'dan gelen ve giden yolların Diyarbakır'da kesiştiği görülür. XVII. yüzyılda Diyarbakır özellikle Van, Halep ve Bağdat yolları üzerinde önemli bir merkezdir. Ticaret oldukça gelişmiş özellikle kırmızı pamuklu bez ve deri önemli bir yere sahiptir. Aynı yüzyılda Halep bölgesine büyük miktarda hayvan ihracı yapılmakta ve ipek endüstrisi de oldukça gelişmiştir. Diyarbakır bölgesi XVI. yüzyılın sonları ve XVII. yüzyılda bütün Anadolu'yu etkisi altına alan, Celali İsyanları sırasında büyük tahribat görmüştür. Bununla beraber, Diyarbakır XVIII. yüzyılda da büyük bir ticaret merkezi durumundadır. XIX. yüzyılda da Diyarbakır ticari önemini korumuştur. Özellikle bu dönemde Bağdat'tan-Diyarbakır yolunun oldukça işlek olduğunu belirtmek gerekir.⁸

Diyarbakır şehri, etrafını bir baştan bir başa çevreleyen surlar içerisinde gelişmek zorunda kalmıştır. Diyarbakır Kalesi, İç Kale ve Dış Kale olmak üzere Diyarbakır şehrinin sınırlarını da belirlemektedir. Şehre dört ana kapıdan (Dağ Kapı-Urfa-Yeni Kapı ve Mardin Kapı) girilir. Şehrin etrafının surlar ile çevrili olması güvenlik açısından büyük faydalar sağladığı gibi, Diyarbakır'ın o dönemde oldukça düzenli bir şekilde gelişmesini sağlamıştır.⁹

Irak ve İran'ı Akdeniz ve Karadeniz'e bağlayan yolların kavşağında kurulan şehrin M.Ö. 2300'den beri bir yerleşim merkezi olduğu, kalesinin bir kısmının milattan önce IV. Yüzyıldan kaldığı tahmin edilmektedir. M.S. 349'da Doğu Roma İmparatoru II. Konstantinos Sâsâniler'e karşı şehrin etrafını surla çevirterek burasını bölgenin askeri ve idari merkezi haline getirdi. Ancak şehir 359 ve 502'de Sasani işgaline uğramaktan kurtulamadı.¹⁰

⁷ Şemsettin Sami, **Ka'mus'ul A'lâm**, İstanbul 1308., s. 2203 vd.

⁸ İ. Yılmazçelik, a.g.e., s. 13 vd.

⁹ İ. Yılmazçelik, a.g.e., s. 13 vd.

¹⁰ B. Darkot, a.g.md., s. 606.

Diyarbakır 639'da el-Cezire bölgesinin fethiyle görevlendirilen İyâz bin Ganem'in ordusunun sol kanadına kumanda eden Halid b. Velid tarafından zapt edildi. Rivayete göre Halid b. Velid'in oğlu Süleyman ve sahabeden Sa'saa bu sırada şehit oldu. Süleyman'ın türbesinin İç Kale'de, Sa'saa'nın ki de şehrin ortasında Ulu Cami ile Hasan Paşa Hanı arasında bulunduğu rivayet edilmektedir.¹¹ Bu türbenin aynı adı taşıyan cami ile birlikte 1926'da ortadan kaldırıldığı anlaşılmaktadır.¹²

Diyarbakır bölgesi Abbasiler zamanında, Emevi Halifesi Abdümelik zamanından itibaren bu yöredeki Araplar arasında taraftar bulan Haricilerin isyanı ile karışıklıklar içine düştü. 869'da Diyarbakır bölgesi Şeyhoğulları emirliğinin yönetimi altında otuz sene kaldı. 899'da halife Mu'tazid Billâh'ın Amid'i kuşatıp ele geçirmesiyle şehir tekrar Abbasi hakimiyetine geçmiştir. Bunu takriben 930-978 yılları arasında Hamdaniler 978-984 yıllarında Büveyhoğulları ve 984-1085 tarihlerinde ise Mervaniler bu bölgeye hakim olmuşlardı. 1040 tarihinden sonra Selçukluların öncüleri sayılan Oğuzlar, Diyarbakır bölgesine şiddetli akınlar yapmış iseler de, Mervaniler'in Selçuklu hakimiyetini tanıyıp, itaat edeceklerini bildirmeleri üzerine akınlardan vazgeçilmiştir. Mervani emirinin Hıristiyanlara imtiyazlı mevkiiler vermesi ve Fatimilerle temas kurmaları üzerine Sultan Melikşah bölgeyi 1085'te fethetmiştir. Diyarbakır 1093-1097 yılları arasında Suriye Selçukluları hakimiyetinde kalsa da Berkyaruk tarafından tekrar Büyük Selçuklu İmparatorluğuna bağlamıştır. Diyarbakır 1183 tarihinde Eyyubi Sultanı Selâhaddin tarafından fethedilerek yönetimi Artuklu Emiri Nureddin Mehmed'e verilmiştir. Bunun sebebi Nisanoğulları Beyliği'nin bölgede uyguladığı baskı ve zorbalıktan halkın yılmasıdır. Şehir 1232'de Eyyubiler tarafından tekrar idare edilmiş ancak bu dönem oldukça kısa sürmüş ve 1240 yılında Anadolu Selçuklu idaresine girmiştir.¹³

El-cezire ve Bağdat yolunun açılması maksadıyla hareket eden İlhanlı Sultanı Baycu, 1245 yılında düzenlediği bir taarruzla Diyarbakır'ı İlhanlı topraklarına katmıştır. İlhanlı Devleti Diyarbakır'ı batı seferlerinde üs olarak kullanmıştır. Diyarbakır bu dönemde İlhanlı devlet merkezinden gönderilen valiler vasıtasıyla yönetilmiştir. İlhan Garzan 1301 Suriye seferi sonunda, Diyarbakır'ı büyük faydalarını gördüğü Mardin Artuklularına vermiş ve 1384 yılına kadar bölgeye Mardin Artukluları hakim olmuştur. Şehir daha sonra İlhanlı yönetiminin değişmesiyle tekrar kendi valilerini yönetime dahil etmişlerdir. 1350 yılında bölgede Moğol etkisinin zayıflaması üzerine Mardin Artukluları

¹¹ Ş. Sami, a.g.e., s. 2203.

¹² Nejat Göyünç, "Diyarbakır", DİA, C.III., s. 606.

¹³ İ. Yılmazçelik, a.g.e., s. 4.

Diyarbakır'ı tekrar ele geçirmişlerdi. Diyarbakır 1394 tarihinde Timur Devletinin hakimiyetine girmiştir ve Akkoyunlu beyi Karayülük Osman'a ıktâ olarak verilmiştir. Akkoyunlular 1401-1507 tarihleri arasında, Diyarbakır merkez olmak üzere büyük bir devlet kurmuşlardı. Ancak daha sonra Uzun Hasan devlet merkezini Tebriz'e taşımış, Diyarbakır devlet merkezinden gönderilen valiler tarafından idare edilmiştir. Uzun Hasan'ın 1473'te Fatih Sultan Mehmet'e yenilmesi bu devletin sonunu hazırlamış ve 1507 tarihinde Akkoyunlu devleti yıkılmış ve bölge Şah İsmail'in eline geçmiştir. Diyarbakır böylece Safevi hakimiyetine girmiş ve bu durum 1515 yılında Osmanlı Devleti'nin fethiyle sona ermiştir.¹⁴

23 Ağustos 1514 Çaldıran Savaşı'nda Safevi'lerin yenilmesi, muharebe sırasında yöre valisi Ustaclu Muhammed Han'ın ölmesi, meşhur tarihçi İdris-i Bitlisi'nin Doğu Anadolu'daki faaliyetleri sonucu yöredeki Sünni beylik ve aşiretlerin birer birer Osmanlı hakimiyetini kabul etmeleri üzerine Amid halkı da ayaklanarak şehirdeki Safevi kuvvetlerinin bir kısmını öldürdü, bir kısmını da şehirden çıkardı. Halk Osmanlı hükümdarı Yavuz Sultan Selim'e bağlılığını bildirdi ve şehir 1515'te Osmanlı hakimiyetine girmiş oldu.¹⁵

Osmanlı öncesi, Diyarbakır önemli bir merkez idi ve bu önemini tarihi dönemler içerisinde korumuştur. Roma ve Bizans dönemlerinde eyalet merkezi olan Diyarbakır, İslam devletleri döneminde valiler tarafından idare ettirilmekle beraber idari yönden önemli bir merkez olma özelliğini sürdürmüştür.¹⁶

4 Kasım 1515'te Bıyıklı Mehmed Paşa, Diyarbakır Beylerbeyiliğine getirilmiş, Mehmed Paşa ile birlikte olaylarda büyük rol oynayan İdris-i Bitlisi'ye padişah tarafından bir çok hediyeler gönderilmiştir. Ancak bu bölgede Osmanlı Devleti İle Safeviler arasında, bölgenin mutlak hakimiyetini ele geçirmeyi hedefleyen mücadele iki yıl daha devam etmiştir. Nihayet 1517 senesi Mayıs ayı ortalarında, bıyıklı Mehmet Paşa kumandasındaki Osmanlı kuvvetleri, Mardin Koçhisar yakınlarında Dede Kargın sahasında, Safevi kuvvetlerini kesin bir yenilgiye uğratmışlardır. Böylece Diyarbakır'ın yanı sıra Hısn-ı Kayfa, Ergani, Ruha (Urfa), Mardin, Siirt gibi güneydoğu Anadolu'nun önemli kaleleri de kısa zamanda Osmanlı devletinin eline geçmiştir.¹⁷

Diyarbakır Beylerbeyiliği'nin ilk idari taksimatına bakıldığında bölgenin ilk

¹⁴ İ. Yılmazçelik, a.g.e., s. 5.

¹⁵ **Başbakanlık Arşivi, Tahrir Defteri, nr. 64**, İstanbul 1986, s. 216.

¹⁶ B. Konyar, a.g.e., s. 131-135.; Abdülkadir Yuvalı, Ahmet Halaçoğlu, **(Ali Emiri Efendi, Osmanlı Şark Vilayetleri)**, Kayseri- 1992, s. 41.

¹⁷ Nejat Göyünç, " XVI. Yüzyılın İlk yarısında Diyarbakır", **Türk Tarihi Dergisi**, VII, İstanbul 1969, s.24- 26.

dönemlerde Safevi dönemi tesiri ile oldukça geniş bir sınıra sahip olduğu ve bütün Doğu Anadolu'nun bir arada toplandığı görülmektedir.¹⁸ Bir süre sonra Erzurum Beylerbeyliği teşkil edilerek, Diyarbakır Beylerbeyliği'nin kuzeyindeki bir kısım yerler buraya bağlanmıştır. Kanuni döneminde ise Van ve Urfa eyaletleri teşkil edildiğinden, doğu ve güneyindeki bazı yerlerin de bu yeni kurulan eyaletlere geçtiği görülmektedir. Ancak bütün bunlara rağmen Diyarbakır Eyaleti, Osmanlı döneminde ayrı bir öneme sahip olmaya devam etmiştir.¹⁹

Amid'e gelen ilk Osmanlı Padişahı Kanuni Sultan Süleyman'dır. İrakeyn seferleri sırasında dört defa Diyarbakır'a gelmiştir. 27 Ağustos 1535'te Tebriz'den hareket eden padişah, Hoy, Erciş, Ahlat üzerinden Amid'e geldi. Burada yirmi iki gün kalarak, Safevilere karşı alınacak yeni tedbirler hakkında gerekli kararlar alındıktan sonra Anadolu ve Rumeli askerleri burada terhis edilerek ve 11 Kasım 1535'te Diyarbakır'dan ayrıldı. İkinci gelişi 29 Eylül 1548'dedir. Van kalesi fethedilince burası eyaletin merkezi haline getirildi ve beylerbeyi olarak eski Anadolu defterdarı İskender Çelebi atandı. Kanuni bir buçuk ay kadar burada kaldı bu arada İran içlerine akın yaparak İsfahan ve Kaşan bölgelerine sefer düzenleyerek asayiş sağladı.²⁰

XVI. yüzyılın ortalarında bozulan ekonomik durumun ortaya çıkardığı meseleler bu bölgede de tesirini göstermiş ve XVII. yüzyılın ikinci yarısında asayiş oldukça bozulmuştur. Şehir XVII. yüzyılda salgın hastalıklar dolayısıyla oldukça sıkıntılı günler yaşadı. 1712'de ve 1716 'da ve yüzyılın sonunda üç büyük veba salgını oldu, pek çok kişi hayatını kaybetti aynı salgın 1816 ve 1827'de tekrarlandı. 1843'teki kolera salgını uzun bir süre devam etmiş bu yüzden vergilerin azaltılması istenmişti. Bölgenin maruz kaldığı tabii afetler arasında kıtlık da vardır. 1805, 1890, 1817 ve 1845 yıllarında peş peşe kısa aralıklarla kuraklık olması ve iyi ürün alınamaması köylerin boşalmasına sebep oldu.²¹

XVII. ve XVIII. Yüzyıl Diyarbakır tarihini ancak bir kısım genel mahiyetteki hadiselerden takip edebiliyoruz. Bu cümleden olmak üzere Kuyucu Murat Paşa'nın Celalileri tenkilinden sonra çıktığı, İran seferi dönüşünde kışı Diyarbakır'da geçirdiği ve baharda tekrar, İran üzerine hareket etmek üzere iken 6 Ağustos 1611 tarihinde burada vefat ettiği görülmektedir. Yine 1617 yılında Vezir-i Azam Halil Paşa kumandasında İran seferine çıkan Osmanlı ordusu Kırım Hanı'nın kendilerine katılmasını beklemek üzere,

¹⁸ Nejat Göyünç, a.g.m., s. 27 -30.

¹⁹ M. Halil Yınanç, "Diyarbakır" İ.A., C. II, İstanbul 1994, s. 345-346.

²⁰ Şevket Beysanoğlu, **Diyarbakır Tarihi**, 2. Cilt, s. 560-561.

²¹ İ. Yılmazçelik, a.g.e., s. 9.

Diyarbakır'da kışlamıştır. IV. Murat döneminde ise İran seferi için padişahın önce Vezir-i Azam Mehmet Paşa, Diyarbakır'da kışlamış ve IV. Murad da Bağdat seferine giderken (1638) buraya uğramıştır. IV. Murad bu seferden dönerken de (şubat 1639) tekrar Diyarbakır'a uğramış ve bu defa yetmiş gün kalmıştır. IV. Murad burada bulunduğu sırada çok nüfuzlu ve müridi oldukça fazla olan Rumiye şeyhi lakabı ile meşhur Şeyh Mahmud Urmevi'yi idam ettirmiştir.²²

1816 yılında Diyarbakır'a gelen Buckingham, şehrin nüfusunun 50.000 kişi olarak tahmin eder; bunun büyük bir çoğunluğu asker, devlet memuru, tüccar ve sanatkâr olmak üzere Türkler'in oluşturduğunu, Ermeniler'in ikinci (500 aile) sırada bulunduğunu Ermeniler'in yarısının Katolikliği kabul ettiğini belirtmiştir. Buckingham Süryaniler'in 400 aile kadar olduğunu, Yahudilerin Bağdat, Halep ve İstanbul'a göç ettiklerini ve onlardan birkaç ev kaldığını belirtmiştir. Ona göre şehirde yirmi beş cami, iki Ermeni, içerisinde iki İtalyan rahibin oturduğu bir Katolik, birer Süryani ve Rum kilisesiyle bir küçük Sinagogun mevcut olduğundan bahsetmiştir. Diyarbakır'ın özellikle ipeklilerin , pamuklu dokumaların, deriden yapılmış eşyalarından söz eder ve dokuma tezgahlarının Hasan Paşa Hanı'nda toplandığını belirtir.²³

XIX. yüzyıla gelinceye kadarki geçen süre içerisinde Diyarbakır'ın ilk dönemlerdeki kadar olmasa bile yine de önemli bir merkez olduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı devleti, Diyarbakır'a ayrı bir kıymet vermiş ve buraya tayin olunan valiler şehirde pek çok dini ve sosyal yapılar inşa ettirmişlerdir. Osmanlılar zamanında bu derece önem verilen ve imar edilen Diyarbakır şehri, kültür bakımından da önemli bir merkez olmuştur.²⁴

Diyarbakır Vilayetinin idari yapısına baktığımızda, Osmanlı hakimiyetine girdikten sonra Âmid merkez olmak üzere Diyarbakır Beylerbeyliği kurularak 4 Kasım 1515'te Bıyıklı Mehmed Paşa'ya verildi. Mayıs 1517'de Mardin Kalesinin de Osmanlıların eline geçmesiyle Diyarbakır bölgesindeki Hısnıkeyfa, Ergani, Ruha(Urfa), Siirt gibi bütün kaleler ve önemli merkezler aynı idare altında toplanmış bulunuyordu. 1518 yılında yapılan tahrir göre Diyarbakır Beylerbeyliğine bağlı on iki sancak vardı. Bu sancaklar: Amid, Mardin, Sincar, Berrriyecik, Ruha, Siverek, Çermik, Ergani, Harput, Arapgir, Kiğı ve Çemişgezek sancakları idi.²⁵ Kısa bir süre sonra Amid ve Mardin birleştirilmiş,

²² İ. Yılmazçelik, a.g.e., s. 9.

²³ J. S. Buckingham , *Travels in Mesopotamia*, London 1971, s.213-215.

²⁴ M. Halil Yımanç, a.g.e., s. 345.

²⁵ **Başbakanlık Arşivi, Tahrir Defteri, nr. 64, s.64.**

Berriyecik bir kaza olarak Mardin Sancağına bağlanmış, Musul ve Deyrirahhe, Ane ve Hit sancakları da Diyarbakir Beylerbeyiliğine dahil edilmiş, böylece ondört sancaklı bir Beylerbeyilik haline gelmiştir.²⁶ Bu sancaklar dışında bazı resmi belgelerde birer sancak olarak gösterilen fakat yurtluk ocaklık sisteminde idare edilen Atak, Palu, Eğil, Çapakçur, Sason, Tercil, Kulp, Bitlis, Cizre, Genç, Çüngüş, Hısnıkeyfa gibi birimler de Beylerbeyiliğine bağlıydı. Bağdat'ın fethinden sonra Ane ve Hit ile Musul sancaklarının Bağdat Beylerbeyiliğine, Urfa'nın da bazen Diyarbakir'e bazen de Rakka Eyaletine bağlandığı ve onun merkez sancağı oluşturduğu görülmektedir. XVI. yüzyıl ortalarından sonra Bitlis de Van Beylerbeyiliğine bağlanmıştır. XVII. yüzyılın ortalarında ise Cizre, Eğil, Genç, Palu ve Hazo birer hükümet olarak Diyarbakir Beylerbeyiliğine bağlı gösterilmiştir. Hazo, Sason'un bir başka adı olarak kullanılmıştır.²⁷

Diyarbakir Vilayeti XIX. yüzyılda birçok değişikliğe uğradı. Son olarak 1869'da Diyarbakir, Mamuretülaziz (Elazığ), Siirt ve Mardin sancaklarından müteşekkildi. Daha önce birer sancak olarak Diyarbakir vilayetine bağlı pek çok yer de kaza haline getirildi. Ergani, Palu Malatya'nın, Mamuretülaziz,²⁸ Siverek, Lice, Silvan, Re'sülayn, Diyarbakir'a; Cizre ve Nusaybin ise Mardin sancaklarına bağlanmıştır. İkinci meşrutiyet döneminde Diyarbakir vilayeti biri merkez, diğerleri Siverek, Mardin ve Ergani olmak üzere dört sancağa ayrıldığı görülür.²⁹

1286 H. salnamesine göre Diyarbakir Vilayetinin idari taksimatı şu şekildedir (Bkz. Tablo 1).

Tablo 1. 1869-1870 Tarihlerinde Diyarbakir Vilayetinin İdari Taksimatı³⁰

DİYARBAKIR MERKEZ SANCAĞI KAZALARI	1-Amid
	2-Siverek
	3-Lice
	4-Silvan
	5-Resülayn
MAMURETÜLAZİZ SANCAĞI KAZALARI	1-Harput
	2-Ergani Madeni
	3- Palu
	4-Maden-i Keban
MALATYA SANCAĞI	1-Malatya

²⁶ Başbakanlık Arşivi, Tahrir Defteri, nr. 998, s.279.

²⁷ N. Göyünç, a.g.md., s.468.

²⁸ Ahmet Aksın 1856- 1859 tarihlerinde Harput eyaletinin idari taksimatında Harput'un Sancak olduğunu ve bu sancağa bağlı kazaları sıralamaktadır. Bu dönemde Harput Sancağına bağlı Harput, Akçadağ, Balaban, Çemişgezek, Arapkir, Malatya, Şiro, Eğin kazaları bulunmaktadır. Bu konuda geniş bilgi için bkz., Ahmet Aksın, **19. Yüzyılda Harput**, Elazığ-1999, s.35.

²⁹ N. Göyünç, a.g.md., C.III., s.469.

³⁰ 1286 H. (1869-1870) **Diyarbakir Salnâmesi**, C.I, (nşr. Ahmet Zeki İzgöer) s. 74.

KAZALARI	2-Hısn-ı Mansur
	3-Kâhta
SİİRD SANCAĞI KAZALARI	1-Şirvan
	2-Garzan
	3-Eruh
MARDİN SANCAĞI KAZALARI	1-Mardin
	2-Midyat
	3-Cizre

1287 H. (1870-1871) salnâmesine göre idari taksimata baktığımızda sancaklar aynı ancak ilçe sayılarında değişiklikler olmuştur. Bu değişiklikler aşağıdaki tabloda verilmiştir (Bkz. Tablo 3).

Tablo 2. 1870-1871 Tarihlerinde Diyarbakır Vilayetinin İdari Taksimatı³¹

DİYARBAKIR SANCAĞI KAZALARI	1-Amid
	2-Siverek
	3-Lice
	4-Silvan
	5-Resülayn
MAMURETÜLAZİZ SANCAĞI KAZALARI	1-Harput
	2-Palu
	3- Arapkir
	4-Eğın
	5-Çarsacak
MALATYA SANCAĞI KAZALARI	1-Malatya
	2-Akçadağ
	3-Hısn-ı Mansur
	4-Besni
	5-Kâhta
SİİRD SANCAĞI KAZALARI	1-Şirvan
	2-Garzan
	3-Sason
	4-Eruh
MARDİN SANCAĞI KAZALARI	1-Mardin
	2-Nusaybin
	3-Midyat
	4-Cizre

1288 H.(1871-1872) Salnâmesinde idari taksimatta bazı kazalar dışında değişiklik olmamıştır. Diyarbakır sancağına Ergani Madeni kazası dahil olmuş ayrıca Mamuretülaziz sancağına Madeni Keban tekrar dahil olmakla birlikte sancakların idari taksimatında bir

³¹ 1287 H. (1870-1871) **Diyarbakır Salnâmesi**, C.I, s.136.;

değişiklik olmamıştır.³²

1867 yılından sonra Mamuretülaziz sancağı tekrar Diyarbakır Eyaletine bağlanarak bir sancak haline getirilmiştir. 1875 tarihinde yapılan yeni idari düzenleme sonucunda Diyarbakır sancağından ayrılarak müstakil mutasarrıflık haline, 1878 tarihinde ise tekrar Vilayet haline getirilmiştir.³³

1300 H. (1882-1883) Salnâmesine göre Diyarbakır sancağı, Mardin sancağı ve Malatya olmak üzere üç idari merkez vardır. 1882 senesinde Siirt sancağı Diyarbakır sancağından ayrılmıştır. Bu dönemde idari taksimat şu şekildedir (Bkz. Tablo 3).

Tablo 3. 1882-1883 Tarihlerinde Diyarbakır Vilayetinin İdari Taksimatı³⁴

DİYARBAKIR SANCAĞI KAZALARI	1- Lice
	2-Silvan
MARDİN SANCAĞI KAZALARI	1- Midyat
	2- Avine
	3- Cizre
	4- Şırnak
MALATYA SANCAĞI KAZALARI	1-Akçadağ
	2-Hısn-ı Mansur
	3-Besni
	4-Kâhta

1301 H. (1883-1884) Salnâmesine göre Diyarbakır vilayetinin idari taksimatına göre Malatya sancağı bu sene itibarıyla Diyarbakır vilayetinden ayrılmıştır. Üç sancak görülmektedir Şöyle ki; Diyarbakır sancağı, Mardin ve Ergani Madeni sancağı olarak taksim edilmiştir.³⁵ 1308 H. salnâmesine göre Diyarbakır sancağı, Mardin sancağı ve Maden sancağı olmak üzere üç kısma ayrılmıştır. Ergani Madeni sancağı Maden sancağı olmuştur.³⁶

³² **1288 H. (1871-1872) Diyarbakır Salnâmesi**, C.I, s.212.; Ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. 1287 H. (1870-1871) Diyarbakır Salnâmesi, C.I, s.136. ;**1289 H. (1872-1873) Diyarbakır Salnâmesi**, C.I, s. 247-267; **1290 H. (1873-1874) Diyarbakır Salnâmesi**, C.I, s.382.; **1291 H. (1874-1875) Diyarbakır Salnâmesinde** de aynı idari taksimat vardır. Ayrıntılı bilgi için bkz., 1291 H. (1874-1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, (nşr. Ahmet Zeki İzgöer) s. 116.; **1292 H. (1875) Diyarbakır Salnâmede** aynı bilgi verilmektedir. Bkz., C.II, s.238.; **1293 H. Diyarbakır Salnâmesinde** idari taksimat aynıdır, bkz., C.II, s.335; Ayrıca **1294 H. (1877) Diyarbakır Salnâmesine** göre Mamuretülaziz Sancağının idari taksimatı yapılmamıştır. Çünkü bu dönemde Mamuretülaziz Diyarbakır'dan ayrılmıştır. Bu salnameye göre dört sancak vardır. Sırayla Diyarbakır, Malatya, Siirt ve Mardin sancaklarıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz., 1294 H. (1877) Diyarbakır Salnâmesi C.III, (nşr. Ahmet Zeki İzgöer) s.103.

³³ A. Aksın, a.g.e., s.35.

³⁴ **1300 H. (1882-1883) Diyarbakır Salnâmesi**, C.III, s. 170.

³⁵ **1301 H. (1883-1884) Diyarbakır Salnâmesi**, C.III, s.252.; **1302 H. (1884-1885) Diyarbakır Salnâmesine** göre de idari taksimat değişmemiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz., C.III, s.365.

³⁶ **1308 H. Diyarbakır Salnâmesi**, C.IV, (nşr. Ahmet Zeki İzgöer) s. 71.; **1312 H.(1894-1895) Diyarbakır Salnâmesinde** de aynı taksimat yapılmıştır. Bkz., C.IV, s.166.; Ayrıca bkz., 1316 H. (1801-1802) Diyarbakır Salnâmesi, C.IV, s. 237-259.; ayrıca bkz., **1317 H. (1899-1900) Diyarbakır Salnâmesi**, C.IV, (nşr. Ahmet Zeki İzgöer) s.329-351.; Aynı idari taksimat **1318 H. (1900-1901) Diyarbakır Salnâmesinde** yapılmıştır. Ayrıntılı bilgi

Tablo 4. 1905 Tarihinde Yapılan En Son Salnâmede Diyarbakır Vilayetinin İdari Taksimatı³⁷

DİYARBAKIR SANCAĞI KAZALARI	1- Diyarbakır
	2-Siverek
	3-Derik
	4-Beşiri
	5-Silvan
MARDİN SANCAĞI KAZALARI	1- Mardin
	2- Nusaybin
	3- Cizre
	4- Midyat
ERGANİ MADENİ SANCAĞI KAZALARI	1-Maden
	2-Palu
	3-Çermik

XIX. Yüzyılda yabancı devletlerin Diyarbakır'da görevlendirdiği temsilcilerden bazıları şunlardır. Fransa Devlet-i Fahimesi ve Vinkonsolosu Mavanori, İran Şehbender vekili Mirza Abdürrahim,³⁸ İngiltere Devlet-i Fahimesi Konsolosu Mösyö Niller, Fransa Devlet-i Fahimesi Vinkonsolosu Anori Bey,³⁹ Fransa Devleti Vinkonsolosu Onori Bey,⁴⁰ İngiltere Devlet-i Fahimesi Konsolosu Vekili Tomas Efendi, Rusya Devlet-i Fahimesi Konsolosu Mösyö Batimateski Bey, İran Devlet-i Fahimesi Kâperdâzı Mirza Hüseyin Bey,⁴¹ İngiltere Konsolos Vekili Tomas Efendi, Rusya Konsolosu Mösyö Yokımanski Haleb'de, Fransa Konsolosu Mösyö Bertiye Haleb'de,⁴² İngiltere Konsolos Vekili Tomas Boyacıyan Efendi, İran Şehbenderi Mirza İsa Bey, Fransa Vinkonsolosu Mösyö Meriye,⁴³ İngiltere Vinkonsolosu Mister Cons, Fransa Vinkonsolosu Mösyö A.la Fon,⁴⁴ İngiltere Vinkonsolosu Mister Anderson, Fransa Vinkonsolosu Mösyö A. Kız görev yapmıştır.⁴⁵

için bkz., 1318 H. (1900-1901) Diyarbakır Salnâmesi C.V, (nşr. Ahmet Zeki İzgöer) s. 51-73.; Ayrıca **1319 H. (1901-1902) Diyarbakır Salnâmesi**, C.V, s.147-149.; **1321 H. (1903-1904) Diyarbakır Salnâmesi**, bkz., C.V, s.259-281.; Ayrıca **1323 H. (1905) Diyarbakır Salnâmesi**, s.365-387.

³⁷ 1323 H. (1905) Diyarbakır Salnâmesi, C.V, s. 403.

³⁸ 1287 H. (1870-1871) Diyarbakır Salnâmesi, C.I, s.134.

³⁹ 1292 H. (1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.181.

⁴⁰ 1293 H. (1876) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.331.

⁴¹ 1300 H. (1882-1183) Diyarbakır Salnâmesi, C.III, s.169.

⁴² 1302 H. (1884-1885) Diyarbakır Salnâmesi, C.III, s.350.

⁴³ 1312 H. (1894-1895) Diyarbakır Salnâmesi, C.IV,s.124.

⁴⁴ 1317 H. (1899-1900) Diyarbakır Salnâmesi, s.358.

⁴⁵ 1319 H. (1901-1902) Diyarbakır Salnâmesi, C.V, s.176.

I. BÖLÜM

DIYARBAKIR VİLAYETİ'NDEKİ DİNİ VE SOSYAL KURUMLAR

A. DİYARBAKIR MERKEZ SANCAĞINDA BULUNAN KURUMLAR

1- Cami ve Mescitler

Diyarbakır merkez sancağında Vali İsmail Paşa zamanında 5 cami,⁴⁶ mevcutken bu sayı 1308 H. yılına gelindiğinde 28 cami ve 32 aded mescide ulaşmıştır.⁴⁷ 1317-1379 H. yılında da bu rakamlar 120 Hanefi cami, 4 Şafii Cami ve 21 mescit'e ulaşır.⁴⁸

Diyarbakır merkez sancağına bağlı kazalarda ise Cami ve Mescit sayıları şöyledir: Siverek kasabasında 1291 H.ve 1292 H. salnamelerinde 5 cami⁴⁹ varken, 1317-1379 H. yılında 2 cami ve 3 mescit kaydedilmiştir.⁵⁰ 1290-1291 H. yılında Lice kazasında ise 2 cami⁵¹ vardır. 1317-1379 H. yılına gelindiğinde ise bu rakam 1 cami ve 2 mescit olarak kayıtlıdır.⁵² Silvan'da 1290-1292 H. salnamelerinde verilen bilgiye göre 4 cami bulunurken,⁵³ 1317-1379 H. salnamesinde cami sayısı 10'a yükselmiştir.⁵⁴

2- Kiliseler

Diyarbakır merkez sancağında 1287 H. salnamesinde 2 Patrikhane, 13 Kilise,⁵⁵ 11 kilise, 3 şapel,⁵⁶ 1300 H. yılından, 1317-1379 H. yılına kadar Diyarbakır'da 5 adet merkez kilise olmak üzere 11 kilise daha vardı.⁵⁷ Bütün Osmanlı topraklarında olduğu gibi Diyarbakır'da da dinler ve bunlara bağlı olan müntesipleri serbest olarak dini ve sosyal hayatlarını devam ettirmişlerdir. Günümüze kadar ulaşan kiliseler ise şunlardır: Süryanilerin Ortodoks mezhebine ait Meryem Ana (Mor Yakup) kilisesi bugünde faaliyetlerine devam etmektedir. Hala mevcudiyetini koruyup ancak ibadete açık olmayan kiliseler ise şunlardır:Keldanilerin Katolik mezhebine ait Mar Petyum (Pityon) kilisesi, Gregoryan Katolik Ermenilere ait; Surp Sargis Kilisesi, Surp Giragos Kilisesi, Süryanilere ait kilise, Nasturilere ait Sen Corc (Kara Papaz) Kilisesi, Latinlere ait bir kilise, Ermeni

⁴⁶ 1291 H. (1874-1875) Diyarbakır Salnamesi, C.II, s.122

⁴⁷ 1300 H. (1882) Diyarbakır Salnamesi, C.III, s.174.;1301 H. (1883-1884) Diyarbakır Salnamesi, C.III, s.222.;1302 H. (1884-1885) Diyarbakır Salnamesi, C.III, s.314.;1308 H. (1890-1891) Diyarbakır Salnamesi, C.IV,s.63.

⁴⁸ **Diyarbakır Zeyli Salname 1317-1319 H. (1901-1902)** C.V, (nşr. Ahmet Zeki İzgöer), İstanbul 1999, s.196.

⁴⁹ 1291 H. (1874-1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.75.;1292 H. (1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.184.

⁵⁰ Diyarbakır Zeyli-i salname 1317-1319 H. (1901-1902) C.V, s.200.

⁵¹ 1290 H. (1873-1874) Diyarbakır Salnâmesi, C.I, s.366.; 1291 H. (1874-1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.75.

⁵² Diyarbakır Zeyli-i salnâme 1317-1319 H. (1901-1902) C.V, s.201.

⁵³ 1290 H. (1873-1874) Diyarbakır Salnâmesi, C.I, s.366.; 1291 H. (1874-1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.76.; 1292 H. (1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.185.

⁵⁴ Diyarbakır Zeyli-i salnâme 1317-1319 H. (1901-1902) C.V, s. 200.

⁵⁵ 1287 H. (1870-1871) Diyarbakır Salnamesi, C.I, s.134

⁵⁶ 1290 H. (1873-1874) Diyarbakır Salnamesi, C.I, s.364,365.

⁵⁷ 1300 H. (1882) Diyarbakır Salnamesi, C.III, s.174.;1301 H. (1883-1884) Diyarbakır Salnamesi. C.III, s. 222.; 1302 H. (1884-1885) Diyarbakır Salnamesi. C.III, s.314.;1308 H. (1890-1891) Diyarbakır Salnamesi, C.IV, s.63.; Diyarbakır Zeyli-i Salnâme 1317-1319 H. (1901-1902) C.V, s.196.

Katoliklere ait bir kilise vardır.⁵⁸

Diyarbakır merkez sancağına bağlı kazalarda ise kilise sayısı şöyledir: Siverek kasabasında 3 kilise vardır.⁵⁹ 1317-1379 H. yılında bu rakam 1 kiliseye düşmüştür.⁶⁰ Re'sülayn kazasında 3 kilise vardır.⁶¹ Lice kazasında 1290-1292 H. yıllarında yapılan salnamelere göre 1 kilise bulunurken⁶² 1317-1379 H. yılında kilise sayısı 3'e çıkmıştır.⁶³ Silvan'da ise 1291 H. yılında 2 kilise⁶⁴, 1317-1379 H. yılındaki salnamede verilen bilgiye göre 4 kilise kayıtlıdır.⁶⁵

3- Mektepler

Diyarbakır merkez sancağında maarif idaresine ait 323 mekteb mevcut olup ikisi idadi, 1 darümuallimin, 1 Kız Rüşdiyesi, 10 mekâtib-i rüşdiye, 230 dahi mekâtib-i ibtidaiyedir. Maarif idaresi bu mektepler için senede 264510 kuruş sarf eder.⁶⁶

a- Müslim Mektepleri

Diyarbakır sancağında 1287 H. yılında 1 Rüşdiye Mektebi, 11 İslâm mektebi, 6 medrese vardır.⁶⁷ 1300 H. yılına kadar geçen zaman zarfında ise bu rakamlar şöyle olmuştur: 1 rüşdiye, 4 medrese, 4 mekteb, 5 mekteb, 3 mekteb, 1 mektebi rüşdiye, 1 medrese,⁶⁸ 4 medrese, birer rüşdiye askeriye mektebi, mülkiye mektebi ve yeni açılmış birer kız mektebinin haricinde 35 ilk mektep vardır. Bu mekteplere devam eden Müslüman öğrenci sayısı 5771 civarındadır.⁶⁹

Diyarbakır'da 1 idadi mülkiye ile bir rüşdiye-i askeriye okulu ve bütün vilayette rüşdiye-i mülkiye ile Müslümanlara ait 1560 erkek, 2 kız Sıbyan okulu ve 7 medrese eğitim vermektedir. Vilayette toplam okul ve medreselerin adedi 1805 olup 61511 öğrenci ve 1876 öğretmeni bulunur.⁷⁰

Okullarda görev yapan öğretmen ve öğrenci sayılarına göre bazı okulları şu şekilde tabloştürmek mümkündür.

⁵⁸ Orhan Cezmi Tuncer, **Diyarbakır Kiliseleri**, Ankara ,2002, s.14.

⁵⁹ 1291 H. (1874-1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.75.;1292 H. (1875) Diyarbakır Salnâmesi, s.184.

⁶⁰ Diyarbakır Zeyl-i Salname 1317-1319 H. (1901-1902) C.V, s.200.

⁶¹ 1291 H. (1874-1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.78.; 1292 H. (1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.187.

⁶² 1290 H. (1873-1874) Diyarbakır Salnâmesi, C.I, s.366.; 1291 H. (1874-1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.75.;1292 H. (1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.185.

⁶³ Diyarbakır Zeyl-i salnâme 1317-1319 H. (1901-1902) C.V, s.201.

⁶⁴ 1291 H. (1874-1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.76.

⁶⁵ Diyarbakır Zeyl-i salnâme 1317-1319 H. (1901-1902) s.200.

⁶⁶ 1321 H. (1903-1904) Diyarbakır Salnamesi, C.V, s.296.

⁶⁷ 1287 H. (1870-1871) Diyarbakır Salnamesi, C.I, s.134.

⁶⁸ 1290 H. (1873-1874) Diyarbakır Salnamesi, C.I, s.364-365.;1291 H. (1874-1875) Diyarbakır Salnamesi, C.II, s.75.; 1300 H. (1882) Diyarbakır Salnamesi, C.III, s.174.

⁶⁹ 1301 H. (1883-1884) Diyarbakır Salnamesi, C.III, s.222.;1302 H. (1884-1885) Diyarbakır Salnamesi, C.III, s.314.

⁷⁰ Şemseddin Sami, **Ka'mus'ul A'lam**, C.3, s.2205.

Tablo 1.

Yer	Okul	Öğretmen Sayısı	Müslim	Gayrı Müslim	Talebe Toplamı
Diyarbakır	Mektebi Rüşdiye Askeriye ⁷¹	3	-	-	183
Diyarbakır	Mektebi idadiye ⁷²	21	-	-	
Diyarbakır	Kız Mektebi Rüşdiyesi ⁷³	4	-	-	
Diyarbakır	Dar'ul-Muallimin Şubesi ⁷⁴	1	-	-	9
Diyarbakır	Dar'ul-Muallimin İbtidai Şubesi ⁷⁵	1	-	-	7
"	Diyarbakır Rüşdiye Mektebi ⁷⁶	6	150	-	150
"	Darül Muallimin ⁷⁷	1	6	-	6
"	Rüşdiye Mülkiye Mektebi ⁷⁸	5	68	-	68
"	İnâs (Kız) Rüşdiye Mektebi ⁷⁹	3	55	-	55
"	Diyarbakır İdadi Mülki Mektebi ⁸⁰	12	61	-	61
"	Diyarbakır İdadisi ⁸¹	13	57	-	57

⁷¹ 1316 H. Diyarbakır Maarif Salnâmesi, C.IV,s.1051.; 1317 H. Diyarbakır Maarif Salnâmesinde ,Öğretmen sayısı 7'ye yükselmiştir. bkz. s.1197.; 1319 H. Diyarbakır Maarif Salnâmesinde, Öğretmen sayısı: 14'tür. Öğrenci sayısı:183'tür. bkz. s.607-608.; 1321 H. Diyarbakır Maarif Salnâmesinde ,Öğretmen sayısı:12, Öğrenci sayısı: 185. bkz. S.505.

⁷² 1317 H. Diyarbakır Maarif Salnâmesi, s.1194.; 1321 H. Diyarbakır Maarif Salnâmesinde ,Öğretmen sayısı:13. bkz. S.502.

⁷³ 1316 H. Diyarbakır Maarif Salnâmesi, C.IV, s.1051.; 1319 H. Diyarbakır Maarif Salnâmesinde Öğretmen sayısı: 5, Öğrenci sayısı: 183'tür. Bkz. s.605. ; 1321 H. Diyarbakır Maarif Salnâmesinde ,Öğretmen sayısı:5, Öğrenci sayısı:157. bkz. S.503.

⁷⁴ 1317 H. Diyarbakır Maarif Salnâmesi, s.1195.

⁷⁵ 1319 H. Diyarbakır Maarif Salnâmesi, s.605.; 1321 H. Diyarbakır Maarif Salnâmesinde ,Öğretmen sayısı:1, Öğrenci sayısı:10, bkz. S.503.

⁷⁶ 1287 H. (1870-1871) Diyarbakır Salnamesi, C.I, s.130.; 1288 H. (1871-1872) Diyarbakır Salnamesi, C.I, s.195.; 1290 H. (1873-1874) Salnamesi, C.I, s.343.; 1291 H. (1874-1875) Diyarbakır Salnamesi, C.II, s.66.; 1289 H. (1872-1873) Diyarbakır Salnamesi, C.I, s.281.; 1292 H. (1875) Diyarbakır Salnamesinde öğretmen sayısı; 2, öğrenci sayısı; 85'tir. bkz. C.II, s.179.; 1293 H. (1876) Diyarbakır salnamesinde aynı okulda 2 öğretmen; Öğrenci sayısı 25'tir. bkz. C.II, s.25.; Aynı okulda, 1294 H. (1877) Diyarbakır salnamesinde öğretmen sayısı: 4, öğrenci sayısı; 125'tir. bkz., C.III, s.72.; Aynı okulda, 1316 H. (1801-1802) Diyarbakır Salnamesinde öğretmen sayısı: 4, öğrenci sayısı; 60'tur. bkz. s.240.; ayrıca 1317 Diyarbakır salnamesi de bu bilgiyi vermektedir, bkz. S.332.

⁷⁷ 1301 H. (1883-1884) Diyarbakır Salnamesi, C.III, s.218.; 1302 H. (1884-1885) Diyarbakır Salnamesi, C.III, s.308.; Aynı okulda 1312 H. (1894-1895) Diyarbakır Salnamesinde öğretmen sayısı: 1, öğrenci sayısı;17. ayrıntılı bilgi için bkz. C.IV, s.117.; Aynı okulda 1321 H. (1903-1904) Diyarbakır Salnamesinde , öğretmen sayısı: 1, öğrenci sayısı; 3 olarak verilmiştir. ayrıntılı bilgi için bkz. s.242.

⁷⁸ 1301 H. (1883-1884) Diyarbakır Salnamesi, C.III, s.218.; 1302 H. (1884-1885) Diyarbakır Salnamesi, C.III, s.308.

⁷⁹ 1302 H. (1884-1885) Diyarbakır Salnamesi, s.308.; Aynı okulda 1312 H. (1894-1895) Diyarbakır Salnamesinde, öğretmen sayısı; 5, öğrenci sayısı; 95 olarak verilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. C.IV,s.117.; Aynı okulda 1316 H. (1801-1802) Diyarbakır Salnamesinde, öğretmen sayısı; 4, öğrenci sayısı; 121 olarak verilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. s.223; Aynı okulda 1317 H. (1899-1900) Diyarbakır Salnamesinde, öğretmen sayısı; 3, öğrenci sayısı; 153 olarak verilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. s.315.; Aynı okulda 1321 H. (1903-1904) Diyarbakır Salnamesinde, öğretmen sayısı; 5, öğrenci sayısı; 142 olarak verilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. s.242.; Aynı okulda 1301 H. (1883-1884) Diyarbakır Salnamesinde , öğretmen sayısı; 3, öğrenci sayısı; 62 olarak verilmiştir. bkz. C.III, s.218.

⁸⁰ 1318 H. (1900-1901) Diyarbakır Salnamesi, C.V, s.37.; aynı okulda 1321 H. (1903-1904) Diyarbakır Salnâmesinde, öğretmen sayısı; 15, öğrenci sayısı;48, Ayrıntılı bilgi için bkz. s.241-242.; aynı okulda 1323 H. (1905) Diyarbakır Salnâmesinde , öğretmen sayısı; 13, öğrenci sayısı; 90 olarak verilmiştir. bkz. C.V, s.348-349.

⁸¹ 1319 H. (1901-1902) Diyarbakır Salnamesi,s.129.; aynı okulda 1312 H. (1894-1895) Diyarbakır Salnâmesinde, öğretmen sayısı; 8, öğrenci sayısı; 135 olarak verilmiştir. bkz. s. 117.; aynı okulda 1316 H. (1801-1802) Diyarbakır Salnâmesinde, öğretmen sayısı; 8, öğrenci sayısı; 53 olarak verilmiştir. bkz. s.223.;

"	Rüşdiye Askeriye Mektebi: ⁸²	7	111	8	119
Diyarbakır Sancağına Tabi	Siverek Mektebi Rüşdiyesi: ⁸³	3	-	-	67
Diyarbakır Sancağına Tabi	Silvan Mekteb-i Rüşdiyesi: ⁸⁴	1	-	-	33
Eğil	Mekteb-i Rüşdiyesi	2	-	-	28
Palu	Mekteb-i Rüşdiyesi	2	-	-	25
Çermik	Mekteb-i Rüşdiyesi	2	-	-	63
Çüngüş	Mekteb-i Rüşdiyesi: ⁸⁵	2	-	-	32

Bu tabloda görüldüğü gibi Diyarbakır ve kazalarındaki okullar, öğretmen, öğrenci sayıları verilmiştir. Yıllara göre öğrenci sayısı değişmektedir. Diyarbakır rüşdiye mektebi ve askeri rüşdiye mektebinde öğrenci sayısı diğer mekteplerden daha fazladır.

Diyarbakır'da 1297-1283 yılları arasında rüşdiye mektebinde eğitim gören erkek öğrenci sayısı 525, kız öğrenci sayısı 115'tir. 1288 yılında mekteb-i idadide eğitim gören erkek öğrenci sayısı 40, kız öğrenci sayısı 25'tir.⁸⁶

Diyarbakır Rüşdiye Askeriye mektebine kabul edilen öğrencinin oniki yaşını geçmemiş olması gerekmektedir. Ekseriya bu okula gelen öğrencinin Türkçe okuyup yazması şarttı aranmaktadır. Herhangi bir sebep olmaksızın bu okuldan ayrılan öğrenci bir daha okula geri alınmazdı.⁸⁷

Diyarbakır merkez sancağına bağlı Ergani Madeni kasabasında; 1 mektebi Rüşdiye,⁸⁸ 1 bâb Rüşdiye ve 1301 H. yılında yeni küşad olunmuş 2 bâb muntazam ibtidâdiye mektepleri vardır.⁸⁹ Siverek kasabasında 1 mektebi Rüşdiye, 5 mekteb, 1 medrese vardır.⁹⁰ Daha sonraki yıllarda bu rakamlar; 2 medrese, 1 mekteb-i Rüşdi, 3 mekteb-i ibtidâi olarak kaydedilmiştir.⁹¹ Lice kasabasında bu rakamlar şöyledir. Rüşdiye Mektebi; bu mektebde bir öğretmen görev almıştır. Öğrenci sayısı; 20'dir.⁹² Bu okulda diğer yıllarda da bir öğretmen görev almıştır. 1292, 1293 ve 1294 H. vilayet salnamelerine

⁸² 1301 H. (1883-1884) Diyarbakır Salnamesi, C.III, s.218.; Ayrıca 1302 H. (1884-1885) Diyarbakır Salnâmesinde, öğretmen sayısı; 11, öğrenci sayısı; 155'tir. Bkz. C.III, s.308-309

⁸³ 1316 H. Diyarbakır Maarif Salnâmesi, s.1049.; 1317 H. Diyarbakır Maarif Salnâmesinde, üç Öğretmen görevli, Öğrenci Sayısı:46'ya düşmüştür. bkz. S.1196.; 1317 H. Diyarbakır Maarif Salnâmesinde, bir Öğretmen görevli, Öğrenci Sayısı:22'ye düşmüştür. bkz. S.1196.

⁸⁴ 1316 H. Diyarbakır Maarif Salnâmesi, s.1049.; 1319 H. Diyarbakır Maarif Salnâmesinde, iki Öğretmen görevli, Öğrenci Sayısı:16'ya düşmüştür. Bkz. S.605.

⁸⁵ 1319 H. Diyarbakır Maarif Salnâmesi, s. 607.

⁸⁶ 1316 H. Diyarbakır Maarif Salnâmesi, s.1053.

⁸⁷ 1302 H. (1884-1885) Diyarbakır Salnamesi, C.III, s.308-309.

⁸⁸ 1291 H. (1874-1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.76.

⁸⁹ 1301 H. (1883-1884) Diyarbakır Salnâmesi, C.III, s.246.

⁹⁰ 1291 H. (1874-1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.74.; 1292 H. (1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.184.

⁹¹ Diyarbakır Zeyli-i salname 1317-1319 H., C.V, s.200.

⁹² 1288 H. (1871-1872) Diyarbakır Salnâmesi, C.I., s.196.

göre bu okulda öğrenci sayısında yıllara göre farklılıklar göze çapmaktadır.⁹³ Silvan kazasında ise 1290 H. yılında 2 mekteb-i Sıbyan,⁹⁴ 1317-1319 senesinde ise 8 medrese, 1 mektebi Sıbyan vardır.⁹⁵

b- Gayrimüslim Mektepleri

Diyarbakır'da 1287 H. yılında düzenlenen Salnameye göre 3 adet Ermeni mektebi vardır.⁹⁶ Bundan başka 1 Protestan Mektebi, 1 Rum mektebi, 1 Rum Katolik Mektebi, 1 Keldani Mektebi, 1 Süryani Mektebi, 1 Yahudi Mektebi, 1 Zaptiye Mektebi bulunmaktadır.⁹⁷ 1301-1302 H. Salnamelerinde 6 Hıristiyan mektebinin varlığından bahsedilir.⁹⁸

Yine aynı yıllarda Diyarbakır Protestan Rüştüye Mektebinin 30 öğrencisi vardır. 1287-1288 H. yıllarında Diyarbakır Protestan Mektebine henüz resmen muallim tayin olunmadığından milletin Piskoposu Tomas Efendi sayesinde eğitim-öğretim devam etmektedir.⁹⁹

Diğer milletlere mensub bir hayli mekâtib-i ibtidâiye mevcut olup dahili vilayette bulunan 427 mektebde 10193 talebe okumaktadır.¹⁰⁰ Şemsettin Sami'ye göre Diyarbakır vilayetinde Gayrimüslim cemaatlara bu okullar şöyle dağılır. Ermenilere mahsus 125 erkek, 1 kız mektebi, Ermeni Katoliklerin 16 erkek mektebi, Ermeni Protestanlarının 5 erkek okulu, 3 kız mektebi, Rumların 3 erkek ve 1 kız okulu, Keldanilerin 25 erkek ve 1 kız, Süryanilerin 24 erkek ve 1 kız, Latinlerin 2 erkek ve Yahudilerin de 1 erkek, 1 kız ibtidai mektebi vardır. Yine Sami'ye göre Protestan ve Katoliklerin mektepleri misyoner rahibelerin yönetimindedir.¹⁰¹

Maarif salnamesine göre Diyarbakır Sancağında Ermeni cemaatine ait Küçük Kilise adında bir okul bulunmaktadır. Bu okul vesilesiyle cemaat mensuplarına eğitim verilmektedir.¹⁰²

⁹³ 1292 H. (1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.179.; bkz. 1293 H. (1876) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.330.; 1294 H. (1877) Diyarbakır Salnâmesi, C.III, s.72.

⁹⁴ 1290 H. (1873-1874) Diyarbakır Salnâmesi, C.I, s.366.

⁹⁵ Diyarbakır Zeyl-i salnâme 1317-1319 H. (1901-1902) C.V, s.200.

⁹⁶ 1287 H. (1870-1871) Diyarbakır Salnamesi, C.I, s.134.

⁹⁷ 1287 H. (1870-1871) Diyarbakır Salnamesi, C.I, s.134.

⁹⁸ 1301 H. (1883-1884) Diyarbakır Salnamesi, C.III, s.222.; 1302 H. (1884-1885) Diyarbakır Salnamesi, C.III, s.314.

⁹⁹ 1287 H. (1870-1871) Diyarbakır Salnamesi, C.I, s.130.; 1288 H. (1871-1872) Diyarbakır Salnamesi, C.I, s.196.

¹⁰⁰ 1321 H. Diyarbakır Salnamesi, C.V, s.296.

¹⁰¹ Ş. Sami, a.g.e., c. 3.,s.2205.

¹⁰² 1316 H. Diyarbakır Maarif Salnâmesinde, Aynı şehirde Süryani Kadim Milletine ait Süryani Mektebi; Keldani Milletine ait Rüştüye Mektebi, Protestan milletine ait Protestan mektebi, bkz. s.1052.; bkz. 1319 H. Diyarbakır Maarif Salnâmesi, s.612.; 1319 Salnâmesinde, Fransızlara ait Kubuş Mektebi, Bkz. S.614.; Aynı bilgi için bkz. 1321 H. Diyarbakır Maarif Salnâmesi, s.507.

Diyarbakır merkez sancağına bağlı Ergani Madeni kasabasında; Gayrimüslimlere ait 2 Sıbyan mektebi vardır.¹⁰³ Siverek kasabasında Gayrimüslimlere ait 6 mektebi Sıbyan, 4 tane de normal mekteb vardır.¹⁰⁴ Lice kasabasında ise 3 Hıristiyan mektebi, 27 mekteb-i Sıbyan vardır¹⁰⁵.

4-Tekke, Hangah ve Ziyaretgahlar

Diyarbakır merkez sancağında 1308 H. yılına kadar 4 aded han, 5 aded tekke, 6 aded türbe vardır.¹⁰⁶ 1317-1319 H. yılına gelindiğinde ise bu rakam 20 han, 6 tekke olarak verilir.¹⁰⁷

5- Kütüphaneler

Diyarbakır merkez sancağında 7 kütüphane vardır.¹⁰⁸ Bu rakam 1317-1319 H. yılında Sarı Abdurrahman Paşa, Hâmid Beyzâde, Ömer Efendi Ragıbiye, olmak üzere 3 kütüphaneye düşmüştür.¹⁰⁹

6- Hamamlar

Diyarbakır merkez sancağında 1300 H. yılına kadar 13 hamam vardır.¹¹⁰ 1317-1319 H. yılına gelindiğinde hamam sayısı 8'e düşmüştür.¹¹¹

7- Sebiller

Diyarbakır'da 130 adet çeşme, 100 aded su terazisi, içkale'deki su ile beraber şehirde akan çeşmeler 2500'ü geçer.¹¹² Çeşme sayısındaki bu verilen rakamlar arasında büyük sayı farkının olması ihtiyacın giderek artması olabilir.

8- Hastaneler

Diyarbakır merkez sancağında Gureba hastanesi, belediye hastanesi, askeri hastane ve mahkumların tedavi edildiği hastane olmak üzere dört tedavi merkezi vardır.¹¹³

Gureba Hastanesi, Diyarbakır'ın en güzel, en havadar bir mekanda kurulmuş olup, biri fakirlere ve biri yöneticilere diğeri erkeklere mahsus olmak ve her ikisi kırk yataklı

¹⁰³ 1291 H. (1874-1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.76.

¹⁰⁴ Diyarbakır Zeyli-i salname 1317-1319 H. (1901-1902) C.V, s.200.

¹⁰⁵ Diyarbakır Zeyli-i salnâme 1317-1319 H. (1901-1902) , C.V, s.201.

¹⁰⁶ 1300 H. (1882) Diyarbakır Salnâmesi, C.III, s.174.; 1301 H. (1883-1884) Diyarbakır Salnâmesi, C.III, s.222.; 1302 H. (1884-1885) Diyarbakır Salnâmesi, C.III, s.314.; 1308 H. (1890-1891) Diyarbakır Salnâmesi, C.IV,s.63.

¹⁰⁷ Diyarbakır Zeyli-i Salnâmesi, 1317-1319 H. (1901-1902) C.V, s.196.

¹⁰⁸ 1302 H. (1884-1885) Diyarbakır Salnâmesi, C.III, s.222.;1302 H. (1884-1885) Diyarbakır Salnâmesi, C.III, s.314.;1308 H. (1890-1891) Diyarbakır Salnâmesi, C.IV,s.63.

¹⁰⁹ Diyarbakır Zeyli-i Salnâme 1317-1319 H. (1901-1902) C.V, s.196.

¹¹⁰ 1291 H. (1874-1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.74.; 1300 H. (1882) Diyarbakır Salnâmesi, C.III, s.174.

¹¹¹ Diyarbakır Zeyli-i Salnâme 1317-1319 H. (1901-1902) , C.V, s.196.

¹¹² 1300 H. (1882) Diyarbakır Salnâmesi, C.III, s.174.; 1301 H. (1883-1884) Diyarbakır Salnâmesi, C.III, s. 222.; 1302 H. (1884-1885) Diyarbakır Salnâmesi, C.III, s. 314.; 1308 H. (1890-1891) Diyarbakır Salnâmesi, C.IV,s. 63.; Diyarbakır Zeyli-i Salnâme 1317-1319 H. (1901-1902) C.V, s.196.

¹¹³ Diyarbakır Zeyli-i Salnâme 1317-1319 H. (1901-1902) s.196.

kapasiteye sahip bir hastane olarak o dönemde hizmet vermektedir.¹¹⁴

Diyarbakır merkez sancağında bulunan kurumların değerlendirmesi şöyledir: Diyarbakır merkez sancağında 19. yüzyılın ikinci yarısında cami sayısında büyük artış olduğu görülmektedir. 1290 H. yılında on üç kilise varken bu sayı Hıristiyan nüfusun azalmasından olsa gerek 1902 yılında beşe düşmüştür. Kazalardan Silvan'da kilise sayısı daha fazladır. Diyarbakır merkez sancağında en fazla okul 1301 H. Salnamesinde verilmektedir. Yabancı cemaatlere ait birer okul bulunmakla birlikte en fazla okul bulunduran cemaat Ermenilerdir. 1902 yılında ihtiyaca binaen çeşme sayısı artmıştır fakat türbe sayısı verilmemiştir. 1302 H. salnamesinde kütüphane sayısı yedi fakat 1317 H. yılında bu sayı üçe düşmüştür. Hamam sayısı en son salnamede bir hayli düşmüştür. Hastaneler yapılırken yönetici ve fakirlere ayrı hizmet edecek şekilde yapılmıştır.

B. ERGANİ MADENİ (MADEN) SANCAĞINDA BULUNAN KURUMLAR

1- Cami ve Mescitler

Maden sancağında 3 cami, 10 mescit vardır.¹¹⁵ Sancağa bağlı Palu kasabasında 9 cami, Çermik kazasında 5 cami kayıtlıdır.¹¹⁶

2- Kiliseler

Maden sancağı içinde 3 Hıristiyan ibadethanesi, 4 kilise, 1 Protestan ibadetgâhı kayıtlıdır. Sancağa bağlı Palu kasabasında 2 kilise, Çermik kasabasında 1 kilise, 3 tane Hıristiyanlara ait ibadethane kayıtlıdır.¹¹⁷

3- Mektepler

a- Müslim Mektepleri

Maden'de 1317-1319 H. salnamelerinde sancakta 1 ibtidai, 4 Sıbyân mektebi gözükmektedir.¹¹⁸ Rüşdiye Mektebinde iki öğretmen ders vermekte ve öğrenci sayısı 58 civarındadır.¹¹⁹ 1301 (1883-1884) yılında öğrenci sayısı 70'e ulaşmıştır.¹²⁰ İlerleyen yıllarda eğitim faaliyeti devam etmekle beraber öğretmen sayısında artış gözlenmektedir. Ders veren öğretmenlerin hepsi müslimdir¹²¹.

¹¹⁴ 1312 H. (1894-1895) Diyarbakır Salnâmesi, C.IV,s.167.

¹¹⁵ Diyarbakır Zeyl-i salnâme 1317-1319 H. (1901-1902) s.208.

¹¹⁶ Diyarbakır Zeyl-i salnâme 1317-1319 H. s.206

¹¹⁷ Diyarbakır Zeyl-i salnâme 1317-1319 H. s.206.

¹¹⁸ Diyarbakır Zeyl-i salnâme 1317-1319 H., s.206.

¹¹⁹ 1301 H. (1883-1884) Diyarbakır Salnâmesi, C.III, s.241.; 1302 H. (1884-1885) Diyarbakır Salnâmesi, C.III, s.339.

¹²⁰ 1301 H. (1883-1884) Diyarbakır Salnâmesi, C.III, s.242.

¹²¹ 1316 H. (1801-1802) Diyarbakır Salnâmesi, C.IV,s.263.; Ayrıntılı bilgi için bkz.; 1312 H. (1894-1895) Diyarbakır Salnâmesi, C.IV, s.149., 1318 H. (1900-1901) Diyarbakır Salnâmesi, C.V, s.77., 1319 H. (1901-1902) Diyarbakır Salnâmesi, C.V, s.173., 1319 H. (1901-1902) Diyarbakır Salnâmesi, s.176., 1302 H. Diyarbakır Salnâmesi, C.III,

Tablo 2.

Yer	Okul İsmi	Öğretmen Sayısı	Müslim	Talebe Toplamı
Maden	Mektebi Rüşdiyyesi ¹²²	3	50	50
Maden Sancağına Tabi	Çermik Mektebi Rüşdiyyesi ¹²³	2	28	28
Maden Sancağına Tabi	Palu Kazası Mektebi Rüşdiyyesi ¹²⁴	2	34	34
Maden Sancağına Tabi	Eğil Nahiyesi Mektebi Rüşdiyyesi ¹²⁵	1	34	34
Maden Sancağına Tabi	Çüngüş Mektebi Rüşdiyyesi ¹²⁶	1	30	30
Maden	İnas Mektebi Rüşdiyyesi ¹²⁷	4	163	163
Maden	Palu Mektebi Rüşdiyyesi ¹²⁸	2	36	36

Bu tabloda görüldüğü gibi Maden inas rüşdiye mektebinde 1317 maarif salnamesine göre 163 öğrenci vardır. Bu sayı diğer okullara göre çok fazladır.

Maden Sancağına bağlı Siverek kazasında bulunan Rüşdiye Mektebinde 1302 H. yılında 70 öğrenci öğrenim görmektedir. Kazadaki Sıbyan Mektebinde 1302 H. salnâmesinde verilen bilgiye göre 250 Müslim, 70 Gayrimüslim olmak üzere toplam 320 öğrenci eğitim-öğretim faaliyetine katılmıştır. Bu bilgiye göre Müslüman öğrencilerin sayısı daha fazla görülmektedir.¹²⁹ Palu kasabasında ise 1 medrese, 1 rüşdi, 2 ibtidâi okul mevcuttur. Çermik kasabasında ise 1 medrese, 1 rüşdi ve 2' de ibtidâi mektep vardır.¹³⁰

b- Gayrimüslim Mektepleri

Maden sancağında 3 Hıristiyan mektebi mevcuttur. 1301 H. senesinde 30 Müslim, 45 Rum, 30 Ermeni olmak üzere toplam 105 talebe okumaktadır. Fazla öğrencisi olan millet Rumlardır, Müslüman ve Ermenilerin sayısı aynıdır.¹³¹ 1302 H. yılında ise Sıbyan mektebinde 20 Müslim, 25 Rum, 20 Ermeni olmak üzere toplam 65 öğrenci bu okulda okumaktadır.¹³² Palu kasabası ise 3 Hıristiyan mektebi vardır. Çermik kasabasında

s.345., 1301 H. (1883-1884) Diyarbakır Salnâmesi C.III., s.243.

¹²² 1317 H. (1899-1900) Diyarbakır Maarif Salnâmesi, s.1196.; 1319 H. (1901-1902) Diyarbakır Maarif Salnâmesinde, Öğretmen sayısı aynı, Öğrenci sayısı:53 olmuştur. bkz. s.606.; 1321 H. (1903-1904) Diyarbakır Maarif Salnâmesinde, Öğretmen sayısı aynı, Öğrenci sayısı:46'ya düşmüştür. bkz. s.504.

¹²³ 1316 H. (1801-1802) Diyarbakır Maarif Salnâmesi, s.1051.; 1317 H. (1899-1900) Diyarbakır Maarif Salnâmesinde, Öğretmen sayısı:2, Öğrenci sayısı:22'ye düşmüştür. bkz. s.1197.; 1321 H. (1903-1904) Diyarbakır Maarif Salnâmesinde, Öğretmen sayısı:2, öğrenci sayısı: 34'tür. bkz., s.505.

¹²⁴ 1316 H. (1801-1802) Diyarbakır Maarif Salnâmesi, s.1051.; 1317 H. (1899-1900) Diyarbakır Maarif Salnâmesinde, Öğretmen sayısı:2, Öğrenci sayısı:24'e düşmüştür. bkz. s.1197.

¹²⁵ 1316 H. (1801-1802) Diyarbakır Maarif Salnâmesi, s.1051.; 1317 H. (1899-1900) Diyarbakır Maarif Salnâmesinde, Öğretmen sayısı:1, Öğrenci sayısı: 31 bkz. s.1196.; 1321 H. (1903-1904) Diyarbakır Maarif Salnâmesinde, Öğretmen sayısı:2, Öğrenci sayısı:24'e düşmüştür. bkz. s.504.

¹²⁶ 1316 H. (1801-1802) Diyarbakır Maarif Salnâmesi, s.1051.; 1317 H. (1899-1900) Diyarbakır Maarif Salnâmesinde, Öğretmen sayısı:1, Öğrenci sayısı aynıdır. bkz. s. 1197.; 1321 H. (1903-1904) Diyarbakır Maarif Salnâmesinde, Öğretmen sayısı: 2, Öğrenci sayısı: 32'dir. bkz. s. 505.

¹²⁷ 1317 H. (1899-1900) Diyarbakır Maarif Salnâmesi, s.1197.

¹²⁸ 1321 H. (1903-1904) Diyarbakır Maarif Salnâmesi, s.505.

¹²⁹ 1302.H. Diyarbakır Salnâmesi, C.III, s. 341.

¹³⁰ Diyarbakır Zeyl-i salnâme 1317-1319 H. (1901-1902) C.V, s. 206.

¹³¹ 1301 H. (1883-1884) Diyarbakır Salnâmesi, C.III, s. 241.

¹³² 1302 H. (1884-1885) Diyarbakır Salnâmesi, C.III, s. 340.

ise 3 Hıristiyan mektebi kayıtlıdır.¹³³ Maden’de Ermeni Mektebi ismiyle Ermeni Cemaatine ait olarak eğitim vermekteydi.¹³⁴

4- Tekke, Hangah, Hamam ve Ziyaretgahlar

Maden sancağında 3 han, 3 hamam ve 30 çeşme,¹³⁵ Palu kasabası derununda 3 han,1 hamam, Çermik’te ise 2 han, 1 hamam ve 6 çeşme bulunur.¹³⁶

Maden sancağında bulunan kurumların değerlendirmesi şöyledir: Ergani Madeni sancağına bağlı Palu kasabasında dokuz cami varken sancakta bu sayı üçtür. Sancakta kiliseler bulunmakla birlikte kazalarda da kiliseler bulunmaktadır. Demek oluyor Gayrimüslimler kasabalarda da serbest ibadet ortamı içinde yaşamışlardır. 1302 H. yılında Müslim ve Gayrimüslim öğrenciler bir arada eğitim görmektedir. Kazalarda rüşdiye mektepleri ve medreseler bulunmaktadır. Maden sancağında 1301 hicri yılında verilen bilgiye göre en fazla öğrencisi bulunan Gayrimüslim milleti Rumlardır. İkinci sırada ise Ermeni cemaatidir. Sıbyan mektebinde Gayrimüslim öğrenci sayısı Müslimlerden fazladır. Bunun sebebi Müslümanların kendilerine ait okullarda okumaları olabilir. Palu kasabası ve Çermik kasabasında Hıristiyanlara ait üç mekteb kayıtlıdır. Bu sayıdan anlaşılan şudur ki burada Gayrimüslimler kendi okullarında eğitim görmüşlerdir. Maden sancağında çeşme sayısı diğer ilçelerin beş katıdır.

C. MAMURETÜLAZİZ SANCAĞINDA BULUNAN KURUMLAR

1- Cami ve Mescitler

Mamuretülaziz sancağında Hicri 1290 ve 1291 nolu Salnamelerde Mamuretülaziz Sancağında 4 cami kayıtlıdır.¹³⁷ 1292 H. yılına ait Salnamede ise bu kurumlar 10 cami ve 20 mescit olarak gözükmektedir.¹³⁸ Sancağa bağlı Palu kazasında 14 cami,¹³⁹ Keban kazasında 2 cami, 1 mescit,¹⁴⁰ Arapkir kazasında 29 cami,¹⁴¹ Sancağa bağlı Eğin kazasında 6 cami, 14 mescit kayıtlıdır.¹⁴²

¹³³ Diyarbakır Zeyl-i salnâme 1317-1319 H. (1901-1902) C.V, s.206.

¹³⁴ 1316 H. Diyarbakır Maarif Salnâmesinde Amerika cemaatine ait Protestan Mektebi, bkz. s.1052.; bkz. 1319 H. Diyarbakır Maarif Salnâmesi, s. 612.; Aynı bilgi için bkz. 1321 H. Diyarbakır Salnâmesi, C.V, s. 507.

¹³⁵ Diyarbakır Zeyl-i salnâme 1317-1319 H. (1901-1902) C.V, s. 208.

¹³⁶ Diyarbakır Zeyl-i salnâme 1317-1319 H. (1901-1902) C.V, s.206.

¹³⁷ 1290 H. (1873-1874) Diyarbakır Salnâmesi, C.I, s.369.; 1291 H. (1874-1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.79.

¹³⁸ 1292 H. (1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.188.

¹³⁹ 1292 H. (1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.192.

¹⁴⁰ 1291 H. (1874-1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.80. ; 1292 H. (1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.190.

¹⁴¹ 1292 H. (1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.191.

¹⁴² 1291 H. (1874-1875) Diyarbakır Salnâmesi , C.II, s .81.; 1292 H. (1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.190.

2- Kiliseler

Mamuretülaziz sancağında 1 Katolik Kilisesi, 1 Latin Kilisesi,¹⁴³ 1 Ermeni kilisesi,¹⁴⁴ 1 Süryani kilisesi vardır.¹⁴⁵ Sancağa bağlı Palu kazasında 5 kilise,¹⁴⁶ Sancağa bağlı Keban kazasında ise 2 Ermeni Kilisesi,¹⁴⁷ Sancağa bağlı Arapkir kazasında 6 Ermeni Kilisesi, 1 Katolik Kilisesi, 1 Protestan Kilisesi, 2 kilise kayıtlıdır.¹⁴⁸

3-Mektepler

a- Müslim Mektepleri

Mamuretülaziz sancağında 1 mektebi Rüşdiye,¹⁴⁹ 3 mektep ve 10 medrese bulunur.¹⁵⁰ Rüşdiye Mektebinde 1291 H. salnamesine göre bir öğretmen ders vermektedir.¹⁵¹ Bundan iki yıl sonra düzenlenen salnamede adı geçen okulda iki öğretmen çalışmakta ve öğrenci sayısı da 70 olarak gözükmektedir.¹⁵² Harput kasabasında 1288 -1291 H. senelerinde öğrenci sayısı 60'tır.¹⁵³ 1292 H. yılında düzenlenen salnameye göre öğrenci sayısı 70 olmuştur¹⁵⁴. Bundan sonraki salnâmede ise öğrenci sayısı 65'e düşmüştür.¹⁵⁵

Palu Kazasında 1 mektebi Rüşdiye, 3 mektep vardır,¹⁵⁶ Keban kazasında ise 1 mektebi Rüşdiye, 3 mektep vardır.¹⁵⁷ Keban Maden Rüşdiye Mektebinde bir öğretmen görev almış ve öğrenci sayısı 35'tir.¹⁵⁸ Bir sonraki senede öğretmen değişmiş ve öğrenci sayısı 41'e yükselmiştir.¹⁵⁹ 1292 H. senesinde Arapkir kazasında 6 medrese gözükmektedir.¹⁶⁰ Aynı sene Arapkir Rüştiye mektebinde bir öğretmen görev almış olup öğrenci sayısı 25 civarındadır.¹⁶¹ Bir sonraki sene öğrenci sayısı 30'a yükselmiştir.¹⁶²

¹⁴³ 1290 H. (1873-1874) Diyarbakır Salnâmesi, C.I, s.369.; 1291 H. (1874-1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.79.

¹⁴⁴ 1291 H. (1874-1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.79.

¹⁴⁵ 1292 H. (1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.188.

¹⁴⁶ 1292 H. (1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.192.

¹⁴⁷ 1291 H. (1874-1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.80.; 1292 H. (1875) Diyarbakır Salnâmesi, s.188.

¹⁴⁸ 1292 H. (1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.191.

¹⁴⁹ 1290 H. (1873-1874) Diyarbakır Salnâmesi, C.I, s.369. ; 1291 H. (1874-1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.79. ;

1292 H. (1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.188.

¹⁵⁰ 1292 H. (1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.188.

¹⁵¹ 1291 H. (1874-1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.66.

¹⁵² 1293 H.(1876) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.330.

¹⁵³ 1288 H. (1871-1872) Diyarbakır Salnâmesi, C.I, s.196.; 1289 H.(1872-1873) Diyarbakır Salnâmesi, C.I, s.281; 1290 H. (1873-1874) Diyarbakır Salnâmesi, C.I, s.343; 1291 H. (1874-1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.66.

¹⁵⁴ 1292 H. (1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.179.

¹⁵⁵ 1293 H.(1876) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.330.

¹⁵⁶ 1292 H. (1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.192.

¹⁵⁷ 1291 H. (1874-1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.80.

¹⁵⁸ 1290 H. (1873-1874) Diyarbakır Salnâmesi, C.I, s.343.; 1291 H. (1874-1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.66.;

1292 H. (1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.179

¹⁵⁹ 1293 H. (1876) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s. 331.

¹⁶⁰ 1292 H. (1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.191.

¹⁶¹ 1292 H. (1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.179.

¹⁶² 1293 H.(1876) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.330-331.

Eğin kazasında 13 mektebi Müslim,¹⁶³ 1 Rüşdiye mektebi,¹⁶⁴ 1292 H. Salnamesinde verilen bilgiye göre kazada 7 mekteb-i Müslim, 7 medrese faaliyettedir.¹⁶⁵ Eğin Rüşdiye mektebinde 1292 H. salnamesine göre bir öğretmen görev almış olup öğrenci sayısı 20 civarındadır.¹⁶⁶ 1293 H. senesinde verilen bilgide öğretmen sayısı iki olmuş, öğrenci sayısında artış sağlanmış ve öğrenci sayısı 45'e yükselmiştir.¹⁶⁷ Çarsancak kazası rüşdiye mektebinde 1292 H. salnamesine göre bir öğretmen ders vermekte ve öğrenci sayısı 30 olarak kayıtlara geçmiştir.¹⁶⁸

b- Gayrimüslim Mektepleri

Mamuretülaziz sancağında 1 Ermeni Mektebi,¹⁶⁹ bunun haricinde 1 Protestan Mektebi ve 1 Süryani Mektebi bulunmaktadır.¹⁷⁰ 1290-1291 H. senesinde Harput kasabasında 6 Ermeni Mektebi, 1 Protestan Mektebi ve 1 Süryani Mektebi vardır.¹⁷¹ Keban kazasında 1 Ermeni Mektebi, 1 Protestan Mektebi,¹⁷² Arapkir kazasında 4 Ermeni Mektebi, 1 Katolik Mektebi, 1 Protestan Mektebi,¹⁷³ Eğin kazasında bir Ermeni Mektebi kayıtlıdır.¹⁷⁴

4- Tekke, Hangah, Hamamlar ve Ziyaretgahlar

Mamuretülaziz sancağında 1291 H. yılına kadar 1 han, 4 hamam,¹⁷⁵ bir sonraki Salnamede ise 9 han , 9 hamam, 2 tekke, 8 türbe kayıtlıdır.¹⁷⁶ Harput kasabasında 9 han, 2 tekke, 8 türbe, 9 hamam,¹⁷⁷ Keban kazasında 2 türbe, 1 harabe halinde hamam,¹⁷⁸ Arapkir kazasında 3 han, 1 tekke gözükmektedir.¹⁷⁹

Mamuretülaziz sancağında bulunan kurumların değerlendirmesi şöyledir: 1291 hicri salnamesinde dört cami verilirken, 1292 hicri salnamesinde bu sayı on cami olarak verilmiştir. Bir yıl sonra cami sayısının artmış olamaz ancak doğru kayıt altına alınmış

¹⁶³ 1291 H. (1874-1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.80.; 1292 H. (1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.190.

¹⁶⁴ 1292 H. (1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.190,191.

¹⁶⁵ 1291 H. (1874-1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.81.; 1292 H. (1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.191.

¹⁶⁶ 1292 H. (1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.179.

¹⁶⁷ 1293 H.(1876) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.330-331.

¹⁶⁸ 1292 H. (1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.79.

¹⁶⁹ 1290 H. (1873-1874) Diyarbakır Salnâmesi, C.I, s.369. ;1291 H. (1874-1875) Diyarbakır Salnâmesi, s. C.II, 79.

¹⁷⁰ 1292 H. (1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.188.

¹⁷¹ 1290 H. (1873-1874) Diyarbakır Salnâmesi, C.I, s.368-369.; 1291 H. (1874-1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.78.

¹⁷² 1291 H. (1874-1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.80.; 1292 H. (1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s. 190.

¹⁷³ 1292 H. (1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s. 191.

¹⁷⁴ 1291 H. (1874-1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s. 80.

¹⁷⁵ 1290 H. (1873-1874) Diyarbakır Salnâmesi, C.I, s. 369.; 1291 H. (1874-1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s. 79.

¹⁷⁶ 1292 H. (1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s. 188.

¹⁷⁷ 1290 H. (1873-1874) Diyarbakır Salnâmesi, C.I, s. 368-369.; 1291 H. (1874-1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.78.

¹⁷⁸ 1291 H. (1874-1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s. 80.; 1292 H. (1875) Diyarbakır Salnâmesi, s.190.

¹⁷⁹ 1292 H. (1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s. 191.

olabilir. Yada verilen sayıya kazalar da dahil edilmiş olabilir. Sancağa bağlı kiliselere baktığımızda Arapkir kazasında kayıtlıdır. Sancakta üç mektebin yanı sıra on medrese bulunmakta idi. Demek ki medreselere rağbet daha fazladır. Öğrenci ortalaması yıllara göre sayı bakımından farklı değildir. İlçelerde genelde bir rüşdiye okulu bulunmakla birlikte Arapkir kazasındaki medrese sayısı dikkat çekicidir. Öğrenci ortalamasına baktığımızda sancağa göre sayı düşüktür. Eğin kazasında okul sayısı 13 olup bu okullara devam eden öğrencilerin hepsi müslimdir. Mamuretülaziz sancağında Gayrimüslimlere ait okullar bulunmakla birlikte, Harput kasabasında en fazla Gayrimüslim okulu bulunan cemaat Ermenilerdir. Harput kasabasından sonra en fazla Gayrimüslim okulu Arapkir kazasında kayıtlıdır. Mamuretülaziz sancağında tekke, han, hamam ve türbe bakımından bir hayli zengin konumdadır.

D. MALATYA SANCAĞINDA BULUNAN KURUMLAR

1- Cami ve Mescitler

Malatya Sancağında 1291-1292 H. senesinde 34 cami, 44 mescit kayıtlıdır.¹⁸⁰ Sancağa bağlı Hısn-ı Mansur kazasında 9 cami vardır.¹⁸¹

2- Kiliseler

Malatya Sancağında 5 Ermeni Kilisesi, 1 Protestan Kilisesi, 2 Katolik Kilisesi,¹⁸² Sancağa bağlı Hısn-ı Mansur kazasında 5 kilise gözlenmektedir.¹⁸³

3- Mektepler

a- Müslim Mektepleri

Malatya Sancağında 1291-1292 H. Salnamelerinde 1 mektebi Rüşdiye, 4 mektebi İslam, 5 medrese hizmet vermektedir.¹⁸⁴ Malatya Rüşdiye mektebinde 1292 H. senesinde bir öğretmen ders vermekte öğrenci sayısı 85,¹⁸⁵ 1294 H. senesinde de öğretmen sayısı dörde yükselmiş olup öğrenci sayısı 30'a düşmüştür.¹⁸⁶ Sancağa bağlı Hısn-ı Mansur kazasında 1292 H. senesinde 1 mektebi Rüşdiye, 1 medrese hizmet vermektedir.¹⁸⁷ Besni kazasında 1292-1294 H. yıllarında bir öğretmen ders vermekte ve öğrenci sayısı 25 olarak kayıtlara geçmiştir.¹⁸⁸

¹⁸⁰ 1291 H. (1874-1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s. 81.; 1292 H. (1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s. 193.

¹⁸¹ 1292 H. (1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s. 194.

¹⁸² 1291 H. (1874-1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s. 81.; 1292 H. (1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s. 194.

¹⁸³ 1292 H. (1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s. 194.

¹⁸⁴ 1291 H. (1874-1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s. 81.; 1292 H. (1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s. 193.

¹⁸⁵ 1292 H. (1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.179.

¹⁸⁶ 1294 H.(1877) Diyarbakır Salnâmesi, C.III, s. 73.

¹⁸⁷ 1292 H. (1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s. 194.

¹⁸⁸ 1292 H. (1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s. 180., Bkz. 1294 H. (1877) Diyarbakır Salnâmesi, C.III,s.73.

b- Gayrimüslim Mektepleri

Malatya Sancağında 3 Ermeni Mektebi, 1 Katolik Mektebi, 1 Protestan Mektebi olduğu gözlenmiştir.¹⁸⁹

4- Tekke, Hangah, Hamamlar ve Ziyaretgahlar

Malatya Sancağında 3 tekke, 18 türbe, 1 han, 8 hamam vardır.¹⁹⁰ Sancağa bağlı Hısn-ı Mansur kazasında 1875 senesinde 2 han, 2 tekke, 3 türbe, 2 hamam kayıtlıdır.¹⁹¹

Malatya sancağında bulunan kurumların değerlendirmesi şöyledir: Malatya sancağı cami ve mescit sayısı bakımından zengindir. Merkezde kiliseler bulunmakla birlikte, kilisesi olan ilçe Hısn-ı Mansur kazasıdır. Diğer kazalarla ilgili kayıtlarda kiliselere rastlanmamıştır. Sancakta 1292 hicri yılına ait salnamelere göre beş mekteb ve kilise kayıtlıdır. Medrese ve mekteb o dönemde aynı öneme sahiptir. Gayrimüslimlere ait okullar yalnız sancakta göze çarpmaktadır. En fazla okulu olan cemaat Ermenilerdir. Sancakta on sekiz türbenin olması dikkat çekmektedir.

E. SİİRD SANCAĞINDA BULUNAN KURUMLAR

1- Cami ve Mescitler

Siird Sancağında 1292 H. yılında verilen bilgiye göre 4 cami, 3 mescit gözükmektedir.¹⁹²

2- Kiliseler

Siird Sancağında 1292 H. yılında verilen bilgiye göre 1 Ermeni Kilisesi, 1 Keldani Kilisesi, 1 Süryani kilisesi kayıt altına alınmıştır.¹⁹³

3- Mektepler

a- Müslim Mektepleri

Siird'de 1292 hicri yılında verilen bilgiye göre 1 mektebi Rüşdiye vardır.¹⁹⁴ Siirt rüşdiye mektebinde eğitim-öğretim hizmetinden faydalanan öğrenci sayısı 25 olarak kayıtlarda verilmiştir.¹⁹⁵ 1292 H. senesinde iki öğretmen ders vermekte ve öğrenci sayısı 45,¹⁹⁶ bir sonraki yıl öğretmen sayısı aynı olmakla birlikte öğrenci sayısı 30'a düşmüştür.

¹⁸⁹ 1291 H. (1874-1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s. 81.; 1292 H. (1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s. 193.

¹⁹⁰ 1291 H. (1874-1875) H. Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s. 81.; 1292 H. (1875) H. Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s. 193.

¹⁹¹ 1292 H. (1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.194.

¹⁹² 1292 H. (1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.194.

¹⁹³ 1292 H. (1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.194.

¹⁹⁴ 1292 H. (1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.194.

¹⁹⁵ 1287 H. Diyarbakır Salnâmesi, C.I, s. 130.; 1288 H. (1871-1872) Diyarbakır Salnâmesi, C.I, s. 195.

¹⁹⁶ 1292 H. (1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s. 179.

¹⁹⁷ 1294 H. senesinde öğrenci sayısı 100'e yükselmiştir. ¹⁹⁸

4- Tekke, Hangah, Hamam ve Ziyaretgahlar

Siird Sancağında 1292 H. senesinde verilen bilgiye göre 2 türbe, 20 tekke, 7 hamam vardır.¹⁹⁹

Siird sancağında bulunan kurumların değerlendirmesi şöyledir: Siirt sancağında camilerin yanında Gayrimüslimlere ait kiliselere de rastlanmıştır. Sancakta rüşdiye mektebi bulunmakta, 1294 hicri yılında öğrenci sayısı yükselmiştir. Sancakta yirmi tekkenin olması dikkat çekmektedir.

F. MARDİN SANCAĞINDA BULUNAN KURUMLAR

1- Cami ve Mescitler

Mardin sancağında 12 cami, 11 mescit,²⁰⁰ 1300 H. salnamesinde verilen bilgiye göre 42 aded cami, 209 mescid²⁰¹ 20 cami,²⁰² sancağa bağlı Midyat kazasında 1 cami,²⁰³ Nusaybin kazasında 1 cami, 5 mescit, 5 ibadethane gözükmemektedir.²⁰⁴

2- Kiliseler

Mardin sancağında 7 kilise,²⁰⁵ 10 kilise, 3 manastır,²⁰⁶ 75 aded kilise gözlenmektedir.²⁰⁷ Sancağa bağlı Midyat kazasında 2 Hıristiyan ibadetgâhı, 1 manastırı,²⁰⁸ 1302 H. salnamesine göre Cizre kazasında da 3 Hıristiyan ibadetgâhı mevcuttur.²⁰⁹

3- Mektepler

a- Müslim Mektepleri

Mardin Sancağı'nda 1 mektebi Rüşdiye, 2 mekteb, 4 medrese,²¹⁰ 56 aded mektebi Sıbyan, 24 aded medrese, 1 aded mektebi Rüşdiye,²¹¹ 20 medrese, 3 medrese, 4 tane erkek ve 2 tane ibtidâi mektepleri, 1 rüşdiye mektebi, gayr-ı ahaliye mahsus kilise ve mektepler mevcuttur.²¹² 1308 hicri salnamesinde 1 medrese ve 20 kadar ilk mektep ve bir Rüşdiye

¹⁹⁷ 1293 H. (1876) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s. 331.

¹⁹⁸ 1294 H. (1877) Diyarbakır Salnâmesi, C.III, s. 73.

¹⁹⁹ 1292 H. (1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.194.

²⁰⁰ 1291 H. (1874-1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.81. ; 1292 H. (1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.195.

²⁰¹ 1300 H. (1882) Diyarbakır Salnâmesi, C.III, s.174.

²⁰² Diyarbakır Zeyl-i salnâme 1317-1319 H. (1901-1902) C.V, s.203.; 1301 H. (1883-1884) Diyarbakır Salnâmesi, C.III, s.234.; 20 cami 1308 H. Diyarbakır Salnamesinde de geçmektedir.

²⁰³ Diyarbakır Zeyl-i salnâme 1317-1319 H. (1901-1902) C.V, s. 204.

²⁰⁴ Diyarbakır Zeyl-i salnâme 1317-1319 H., C.V, s.203.

²⁰⁵ 1291 H. (1874-1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.81.; 1292 H. (1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.195.

²⁰⁶ Diyarbakır Zeyl-i salnâme 1317-1319 H. ,C.V, s.203.

²⁰⁷ 1300 H. (1882) Diyarbakır Salnâmesi, C.III, s.174.

²⁰⁸ Diyarbakır Zeyl-i salnâme 1317-1319 H. (1901-1902) s.204.

²⁰⁹ 1302 H. (1884-1885) Diyarbakır Salnâmesi, C.III, s.350.

²¹⁰ 1291 H. (1874-1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.81. ;1292 H. (1875) Diyarbakır Salnâmesi, s.195.

²¹¹ 1300 H. (1882) Diyarbakır Salnâmesi, C.III, s.174.

²¹² 1302 H. (1884-1885) Diyarbakır Salnâmesi, C.III, s.331.

Mektebi ve Gayrimüslim ahaliye ait mektepler mevcuttur.²¹³ Mardin sancağında 3 medrese, 1 mektebi İdadî, 3 mektebi ibtidâî, 5 Sıbyan mektebi,²¹⁴ 3 medrese, birkaç bâb ilk mektep ve bir rüşdiye mektebi ve Gayrimüslim ahaliye mahsus mektepler bulunmaktadır.²¹⁵

1292 H. senesinde bir öğretmen, öğrenci sayısı 40 civarındadır.²¹⁶ Bir sonraki yılda öğretmen sayısı iki, öğrenci sayısı 25 olmuştur.²¹⁷ 1300-1302 Hicri yıllarında aynı öğretmenler görev almıştır. Öğrenci sayısı 42 civarındadır.²¹⁸

Sancağa bağlı Midyat kazasında 3 medrese, 1 rüşdi, 3 ibtidai mektebi,²¹⁹ Nusaybin kazasında 1 mekteb-i Sıbyan,²²⁰ Avine (Savur) kazasında bir rüşdiye mektebi kayıtlıdır.²²¹ Cizre kazasında Keban Madeni Rüşdiye Mektebi, Erüh Rüşdiye Mektebi isminde iki okul faaliyet göstermiştir.²²²

Tablo 3.

Yer	Okul İsmi	Öğretmen Sayısı	Müslim	Talebe Toplamı
Mardin	Mektebi Rüşdiye ²²³	4	64	64
Mardin	Mektebi İdadisi ²²⁴	10	-	-
"	Mardin Rüşdiye Mektebi ²²⁵	1	25	25
"	Mekteb-i Rüşdiye-i Mülkiye ²²⁶	3	-	-
"	Mekteb-i İdadî ²²⁷	17	70	70

²¹³ 1308 H. Diyarbakır Salnâmesi, C.IV,s.65.

²¹⁴ Diyarbakır Zeyl-i salnâme 1317-1319 H. (1901-1902) s.203.

²¹⁵ 1301 H. (1883-1884) Diyarbakır Salnâmesi, C.III, s.234.

²¹⁶ 1292 H. (1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.179.

²¹⁷ 1293 H.(1876) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.331.

²¹⁸ 1301 H. (1883-1884) Diyarbakır Salnâmesi, C.III, s.229. ; 1300 H. (1882) Diyarbakır Salnâmesi, C.III, s.164.; 1302 H. (1884-1885) Diyarbakır Salnâmesinde öğrenci sayısı aynıdır. Bkz. C.III, S.323.

²¹⁹ Diyarbakır Zeyl-i salnâme 1317-1319 H., s.204

²²⁰ Diyarbakır Zeyl-i salnâme 1317-1319 H., s.203.

²²¹ 1319 H. (1901-1902) Diyarbakır Salnâmesi, C.V, s.165.; 1318 H. (1900-1901) Diyarbakır Salnâmesi, C.V, s.68.; 1321 H. (1903-1904) Diyarbakır Salnâmelerinde iki öğretmen görev almıştır. Öğrenci sayısı verilmemiştir. Bkz.s.275.; 1323 H. Diyarbakır Salnâmesinde öğretmenler değişmiştir. Bkz. C.V, s.382.

²²² 1287 H. (1870-1871) Diyarbakır Salnâmesi, C.I, s.130.; 1288 H. (1871-1872) Diyarbakır Salnâmesi, C.I, s.196.; 1319 H. (1901-1902) Diyarbakır Salnâmesi, C.V, s.167.; 1317 H. (1899-1900) Diyarbakır Salnâmesi, s.349.; 1318 H. Diyarbakır Salnâmesi, C.V, s.71.; 1321 H. (1903-1904) Diyarbakır Salnâmesi, s. 278.; 1323 H. (1905) Diyarbakır Salnâmesinde aynı öğretmenler görev yaptığı belirtilmiştir, öğrenci sayısı:40'tır. S.385.

²²³ 1316 H. (1801-1802) Diyarbakır Maarif Salnamesi, s.1051. ; 1317 H. (1899-1900) Diyarbakır Maarif Salnamesinde, Öğretmen Sayısı:3, Öğrenci sayısı 58'e düşmüştür. Bkz. S.1196.; 1319 H. (1901-1902) Diyarbakır Maarif Salnamesinde, Öğretmen Sayısı:3, Öğrenci sayısı: 56'ya düşmüştür. Bkz. S.606; 1321 H. (1903-1904) Diyarbakır Maarif Salnamesinde, Öğretmen Sayısı: 3, Öğrenci sayısı: 25'tir. Bkz. s.505.

²²⁴ 1321 H. (1903-1904) Diyarbakır Maarif Salnamesi, s.503.

²²⁵ 1287 H. (1870-1871) Diyarbakır Salnâmesi, C.I, s.130. ; 1288 H. (1871-1872) Diyarbakır Salnâmesi, C.I, s.195.; 1289 H. (1872-1873) Diyarbakır Salnâmesi, C.I, s.281.; 1290 H. (1873-1874) Diyarbakır Salnâmesi, C.I, s.343.; 1291 H. (1874-1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.66.

²²⁶ 1308 H. Diyarbakır Salnâmesi, C.IV, s. 46.

²²⁷ 1319 H. (1901-1902) Diyarbakır Salnâmesi, C.V, s. 161,162.; 1321 H. (1903-1904) Diyarbakır Salnâmesinde öğretmen sayısı:13, öğrenci sayısı:75'e yükselmiştir. Bkz. S.71; 1323 H. (1905) Diyarbakır Salnâmesinde öğretmen sayısı ve öğrenci sayısı aynıdır Ayrıntılı bilgi için Bkz. S.379.

"	Hamidiye Mekteb-i İbtidâî ²²⁸	4	-	4
Mardin Kazası	Mektebi Rüşdi ²²⁹	3	55	55
Cizre Kazası	Mektebi Rüşdi ²³⁰	3	26	26
Avine Kazası	Mektebi Rüşdi ²³¹	3	56	56

Bu tabloda görüldüğü gibi Mardin sancağında rüşdiye mektebinin yanında diğer mektepler de vardır. Mardin kazalarında sadece Rüşdiye mektebi vardır. En fazla öğretmen ve öğrenci sayısı mektebi idadide görülmektedir.

Bu tabloda görüldüğü gibi Mardin sancağı ve kazalarında okullar öğretmen sayısı öğrenci sayısı yıllara göre değişmektedir. En fazla öğretmen ve öğrenci Mektebi idadi okulunda görülmektedir.

Dahili Vilayette maarif idaresine ait 343 mektep mevcut olup ikisi idadi, 1 darümuallimin, 1 Kız Rüşdiyesi, 10 mektebi rüşdiye, 230 dahi mektebi ibtidâiye bulunmaktadır. Bu mekteplere devam eden Müslim talebenin adedi 5771 kişidir. Bundan başka Vakıf idaresine ait daha birçok mektep ve öğretmen bulunduğu gibi diğer milletlere mensup bir hayli mektebi ibtidâiye mevcut olup vilayet merkezinde dahili vilayette bulunan 427 mektepte 10193 talebe öğrenim görmektedir.²³²

b- Gayrimüslim Mektepleri

Mardin sancağında 7 Hıristiyan mektebi, 2 yabancı meşrepli mektep kayıtlıdır. Bu iki yabancı okul muhtemelen bütün cemaatleri kapsamaktadır.²³³ Sancağa bağlı Midyat kazasında 4 Sıbyan mektebi, Hıristiyanlara ait 4 mektep,²³⁴ Nusaybin kazasında 1 Hıristiyan mektebi gözükmektedir.²³⁵ Cizre kazasında 1317-1319 H. salnamelerinde verilen bilgiye göre Abbasiler dönemine ait olan bir adet Süryani mektebi varlığını sürdürmektedir.²³⁶ Mardin sancağında Protestan Cemaatine ait Protestan Mektebi bulunmaktadır.²³⁷

²²⁸ 1316 H. (1801-1802) Diyarbakır Salnâmesi, C.IV, s.251. ; 1317 H. (1899-1900) Diyarbakır Salnâmesi, s.343.; 1319 H. (1901-1902) Diyarbakır Salnâmesi, C.V, s.162. ; 1321 H. (1903-1904) Diyarbakır Salnâmesi, s.271.

²²⁹ 1316 H. (1801-1802) Diyarbakır Maarif Salnamesi, s.1051.

²³⁰ 1316 H. (1801-1802) Diyarbakır Maarif Salnamesi, s.1051. ; 1317 H. (1899-1900) Diyarbakır Maarif Salnamesinde, Öğretmen Sayısı:2, Öğrenci sayısı 23'e düşmüştür. Bkz. S.1196.; 1319 H. (1901-1902) Diyarbakır Maarif Salnamesinde, Öğretmen Sayısı:2, Öğrenci sayısı 49'a yükselmiştir. s. 606.

²³¹ 1319 H. (1901-1902) Diyarbakır Maarif Salnamesi, s. 606.; 1321 H. (1903-1904) Diyarbakır Maarif Salnamesinde, Öğretmen Sayısı:3, Öğrenci sayısı 44'e düşmüştür. Bkz. s.504.

²³² Diyarbakır Zeyl-i salname, 1317-1319 H., C.V, s.189.

²³³ Diyarbakır Zeyl-i salnâme 1317-1319 H. (1901-1902) , s.203.

²³⁴ Diyarbakır Zeyl-i salnâme 1317-1319 H. (1901-1902) s.204.

²³⁵ Diyarbakır Zeyl-i salnâme 1317-1319 H., s.203.

²³⁶ Diyarbakır Zeyl-i salnâme 1317-1319 H. (1901-1902) , s.204.

²³⁷ 1316 H. Diyarbakır Maarif Salnâmesi, s.1052.; bkz. 1319 H. Diyarbakır Maarif Salnâmesi, s.612.; Aynı bilgi için bkz. 1321 H. Diyarbakır Maarif Salnâmesi, s.507.

4- Tekke, Hangah, Hamam ve Ziyaretgahlar

Mardin'de 4 tekke, 4 türbe, 4 hamam, 1 han,²³⁸ 2 türbe,²³⁹ 4 aded han, 5 aded tekke, 5 aded hamam, 84 aded Türbe,²⁴⁰ Mardin'de Hızır (a.s)'ın makamı mübarekleri bulunmaktadır.²⁴¹ Sancağa bağlı Nusaybin kazasında 1 hamam kayıtlıdır.²⁴² Cizre kazasında Abbasilerden kalan 8 hamam, 15 türbe, 5 han, Korkil nahiyesi dahilinde ve cezire-i ibn-i Ömer kasabasına dört saat mesafede meşhur Cudi dağı vardır ki bu dağ Hz. Nuh (a.s) tufanının yaşandığı rivayetiyle önemli bir yere sahiptir ve burası ziyaret edilmekte ayrıca burada bir cami bulunmaktadır.²⁴³

Mardin'de bulunan kurumların değerlendirmesi şöyledir: Mardin Sancağında 1300 hicri yılındaki kayıtlara göre Mardin sancağında 42 cami, 209 mescit vardır. Bu dönemde demek ki camiler ve mescitler büyük ilgi toplamakta halkın dini yaşam alanı genişlemiştir. Sancakta 1291 hicri yılında yedi kilise varken, 1300 hicri yılında bu sayı yetmiş beş olarak kayıt altına alınmıştır. Yıllar arasında çok fark olmamasına rağmen kilise sayısının artması düşündürücüdür. Bu sayı ya bütün sancaklardaki toplamdır veya sayı yanlış verilmiş olabilir. Çünkü önceki salnâmelerde sayı bir hayli düşük verilmektedir. Midyat ve Cizre kazasında da kilise sayısı üç olarak verilmiştir. Kazalarda dahi ibadet serbest ortamda yapılma imkanına sahiptir. 1300 hicri yılında verilen sayılar diğer yıllara göre çok yüksektir. Örneğin 56 Sıbyan mektebi, 24 medrese sayısı verilmiştir. Kazalarda birer rüşdiye mektebi hizmet etmiş öğrenci ortalaması kırk civarındadır. Mardin sancağında Hıristiyanlara ait yedi mekteb varken, Midyat kazasında sayı dört olarak verilmektedir. Demek ki Mardin'den sonra en çok Midyat kazasında Gayrimüslimler yaşamışlardır. 1300 hicri yılında türbe sayısı seksen dört olarak verilirken diğer yıllarda sayı çok az verilmektedir.

²³⁸ 1291 H. (1874-1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.81. ; 1292 H. (1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.195. ; Diyarbakır Zeyl-i salnâme 1317-1319 H. (1901-1902) C.V, s.203.

²³⁹ 1292 H. (1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.195.

²⁴⁰ 1300 H. (1882) Diyarbakır Salnâmesi, C.III, s. 174.

²⁴¹ 1308 H. Diyarbakır Salnâmesi, C.IV, s. 65.

²⁴² Diyarbakır Zeyl-i salnâme 1317-1319 H., s.203.

²⁴³ Diyarbakır Zeyl-i salnâme 1317-1319 H. (1901-1902) , s.204.

II. BÖLÜM

DİYARBAKIR VİLAYETİNDE DİNİ GRUPLARIN NÜFUS DAĞILIMI

A- DİYARBAKIR VİLAYETİNDE YAŞAYAN DİNLER

1- İSLAMİYET

Günümüzde yaklaşık bir buçuk milyarın üzerinde mensubu olan İslamiyet, Allah'ın birliğine inanmak, teslim olmak ve boyun eğmek temellerine dayanır.²⁴⁴ İslâm kalben teslim olmakla beraber, zahiren Allah'ın ve Peygamberlerinin emirlerine uymaktır. Bu alanda her mümin, müslim; her müslim de mümindir. Mü'min ile müslim ayrı ayrı hükümlere tabi olmamakla birlikte, İman ruh, İslâm onun bedenidir. İslâmsız iman, imansız İslâm olmaz.²⁴⁵ Müslümanlar, Dünyanın bütün ülkelerine yayılmış olmakla birlikte, yoğunluk Endonezya'dan Atlas Okyanusuna kadar olan geniş alanda yaşar.²⁴⁶

İslâm, Hz. Muhammed'e yirmi üç yıllık bir sürede gelen vahiylerle en son şeklini almış ve kıyamete kadar insanlığın temel ihtiyaçlarına cevap verecek muhtevaya sahip olan evrensel dinin özel adıdır. Kur'an-ı Kerim bütün peygamberlerin, başta tevhit olmak üzere aynı esasları tebliğ ettiklerini ifade eder. İslâm'ın hitabı bütün insanlığadır. İslam, inanç, ibadet ve ahlaki hükümlerinde ferdi olduğu kadar, toplumu da hedef alır. Fertler düzeldikçe, toplum da ona bağlı olarak düzelecektir ve ideal bir toplum halini alacaktır. İslâm, Dünya Ahiret dengesini kurarak, orta yolu tavsiye ederek, insanların birlik içerisinde beraberce huzurlu yaşamalarını amaç edinir.²⁴⁷

İslâm dini her ne kadar Mekke'de doğduysa da emir ve yasakları bütün insanlığı kapsayan ilahi bir dindir. Yüce Allah, Hz Muhammed'e hitaben; "Resulüm! Biz seni bütün insanlara ancak müjdeleyici uyarıcı olarak gönderdik. Fakat insanların çoğu bunu bilmezler."²⁴⁸ diye buyurarak, İslâm'ı bütün insanlığa gönderdiğini ifade etmektedir.

2- HİRİSTİYANLIK

Hıristiyan Mesih'e bağlı demek olup, Yunanca "Hristos"tan gelip İbranicesi Maşâh olup, yağlanmış anlamını ifade etmektedir. Dünyanın her tarafında mensubu bulunan Hıristiyanlık Filistin bölgesinde doğmuştur. Hıristiyanlık vahiy ve kutsal kitaba (İncil) dayanan ilahi din olmakla birlikte, sonradan üçleme (teslis)'e yer vermiş ve

²⁴⁴ Ekrem Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, Isparta-2002, s.417.

²⁴⁵ Günay Tümer, Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, Ankara 1997, s.335.

²⁴⁶ E. Sarıkçıoğlu, a.g.e., s.417.

²⁴⁷ G.Tümer, A. Küçük, a.g.e., s.334.

²⁴⁸ **Kur'an-ı Kerim**, Sebe Suresi, 34/28.

peygamber, melek, ahiret, kader gibi dini kavramlar bulunmakla birlikte, bu kavramların açıklanması İslam'dakinden farklılık göstermektedir.²⁴⁹

Hıristiyanlık, Hz İsa'nın yetmiş şakirdinden biri olan Adet'in öncülüğünde Diyarbakır'da yayılmıştır. Onun öğrencisi olan Agey, bu dini ilçelere (Harput, Eğil, Lice, Silvan ve Mardin yakınlarına kadar) yerleştirdi. Hıristiyanlık dini 150 yıllarına doğru Mardin'de yayıldı. Piskoposlar 309 yılında Diyarbakır'da kongre yaparak 313 Milano fermanı, Hıristiyanlığı devlet dini olarak onaylayınca, Roma imparatorunun emriyle (Büyük Konstantin) 325 yılında yapılan Büyük Konsile Diyarbakır'dan Şemun katılacaktır. Devletin desteğiyle yeni kiliseler yapılarak çevreyi doldurmaya başlar.²⁵⁰

Diyarbakır vilayetinde yaşayan Hıristiyan topluluklar şunlardır.

a- Rumlar

Roma ve Bizans imparatorluklarına delalet eden bir tabir olup bazen Romalılar devleti için, bazen Bizanslılar için kullanılmıştır. Orta Asyada da bu tabir Roma devleti manasına gelmektedir. Eski Yunanistan, Roma İmparatorlunun şark kısmı ile Bizans için kullanılan bir tabir olan Rum Türkiye'de Yunanlılar için kullanılmıştır.²⁵¹

Rum ismi Ortodoks kilisesi ile birlikte anılmaktadır. Rum Ortodoks Kilisesi Batı Katolikliğinden 1054 yılında ayrılmıştır. Bunun çeşitli dini ve siyasi sebepleri vardır; Roma Papalığı, müşrikler arasında dini yaymak için bazı tavizler vermişti. Romalılar başkentin İstanbul olmasına bir türlü tahammül edemiyorlardı. Batı Roma Devletinin düşmesi, otorite boşluğunu Papalığın doldurmasına yol açmıştı. Roma Papalığı, bütün Hıristiyanlar hakkında hüküm verme yetkisinin kendinde olduğunu iddia ediyordu. 1204 yılında dördüncü Haçlı seferinde İstanbul'un Avrupa'dan gelen Katolik haçlılarca yağma edilmesiyle bu ayrılık tamiri güç boyutlara varmıştır. İstanbul'un Müslüman Türkler tarafından alınmasından sonra İstanbul Patrikliğinin nüfuzu azalmıştır. Papazlar, Katolikliğe göre farklı durumdadırlar. Papaz bir defa evlenebilir; karısı ölürse artık evlenemez. Onlara göre Hıristiyanlığın asıl lideri İsa olup o da yetkisini piskoposlar meclisi ile izhar eder. Ortodoks kilisesi boğulmuş hayvan etini caiz görmez ve ruhban sınıfı için de domuz etini helal saymaz.²⁵²

²⁴⁹ G. Tümer, A. Küçük, a.g.e., s.261.

²⁵⁰ Orhan Cezmi Tuncer, **Diyarbakır Kiliseleri**, Ankara ,2002, s. 181.

²⁵¹ Suat Yıldırım, **Mevcut Kaynaklara Göre Hıristiyanlık**, Ankara 1988, s. 161-162.

²⁵² S. Yıldırım, a.g.e., s. 160.

b- Ermeniler

Ermeni ismi adı altında bilinen topluluk, Hıristiyanlığın yayıldığı ilk zamanda Thade ile Barthelemy tarafından aydınlatıldıklarını ve 301 yılında Aziz Grigor öncülüğünde Hıristiyanlığı benimsediklerini kabul eder. Ermeniler, ilk olarak bu dini kabul ettiklerini ve bu yönüyle Havarilere ait özellik taşıdıklarını öne sürerler.²⁵³

Ermeni Kilisesi, Kadıköy Konsilinden çıkan İsa'nın iki tabiatlı olduğu görüşüne katılmayıp, İsa'nın tek tabiatlı olduğunu kabul etmiştir. Bu tarihten itibaren Hıristiyan dünyasından ayrılarak Gregoryen Ermeni Kilisesi olarak anılmaya başlamıştır.²⁵⁴ Ermeni toplumu içerisinde Gregoryen Ermeni Kilisesi dışında Katolik ve Protestan olanları da vardır.

Ermeni Kilisesi'nin merkezi Ermenistan sınırları içinde Erivan yakınındaki Eçmiyazin'dedir. Eçmiyazin Hz. İsa'nın indiği yer anlamına gelir. Kilisenin Hz. İsa tarafından kurulduğu kabul edilir. Bu sebeple Papanın liderliğini kabul etmezler. Gregoryen Ermeniler Ruhani liderlerine **Katoğikos** derler.²⁵⁵

Diyarbakır'da piskoposluk dairesi ve mektep binaları ile birlikte Surp Kiragos ve Surp Sargis adlarını taşıyan iki büyük Ermeni kilisesi vardır. Ermeniler Pazar ve yortu günleri, ibadetlerini serbest bir ortamda yaparlardı. Burada bulunan Hıristiyan nüfusun çoğunluğu Ermeni'lerden oluşur.²⁵⁶

c- Süryaniler

Nuh Tufanından kurtulan Hz Nuh ve ailesi (Hz. Nuh, eşi, 3 oğlu Sam, Ham, Yafes, ve 3 geliniyle toplam 8 kişi) karaya çıkıp Temmet (Temmeyin) adlı ufak yerleşim alanını kurdular. Sam'ın oğlu Ârâmî'den üredi Süryaniler. Kutsal kitapları Tevrat (Tekvin) idi. Diğer soydaşlarından ayırt edilmek için kendilerine Süryani Kadim demeye başladılar. Yeni dinde baba-oğul-Ruh'ül Kudüs üçlemesini temel aldılar.²⁵⁷

Süryaniler de Ermeniler gibi Monofizittir ve üçlemeyi üç nitelikte ifade ederler. Bu üç nitelik bir cevherde toplanır ve bir vahdaniyet İncancını oluşturur. Süryaniler; İznik (325), İstanbul (381) ve Efes (431) Konsillerinin kararlarını kabul ederler.²⁵⁸ Bunların ilk ataları Suriyeliydi. Bu anlamda onlara Süryani=Suriyeli dendi. Türkiye Süryanileri Kadim kökenli olup (Yakubî) Katolik ve Protestanlık mezhebini seçtiler. Katoliklerinin merkezi

²⁵³ G. Tümer, A. Küçük, a.g.e. s.307.

²⁵⁴ Davut Kılıç, **Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dini ve Siyasi Mücadeleler**, Ankara/ 2000.,s.23.

²⁵⁵ D. Kılıç, a.g.e., s. 30.

²⁵⁶ O. Cezmi Tuncer, a.g.e. , s.187-188; Kemal H. Karpat, **Osmanlı Nüfusu (1830-1914)**, s.91,92.

²⁵⁷ Aziz Günel, **Türk Süryaniler Tarihi**, Diyarbakır 1970, s.29.

²⁵⁸ G. Tümer, A. Küçük, a.g.e. s.305.

Mardin Meryem Ana Kilisesi'dir.²⁵⁹

Yakubi olan Batı Süryanileri, Mardin ve Diyarbakır yöresinde, Nasturi Doğu Süryanileri Hakkâri, Musul ve Urmiye'de yoğunlaştılar. Keldaniler, Katolik ve Papaya bağlı olup Nasturi Doğu Süryanilerindedir.²⁶⁰ Süryanileri ana dili Süryanice'dir. Ana dillerinden başka en çok Türkçe'yi kullanırlar. Diyarbakır'daki Süryani ahalinin tümü bu dili kullanır. Kendilerini Türk Süryani bildiklerinden, umumiyetle bütün kiliselerinde, İncil'i Türkçe okur ayin ve vaizlerini bu dille yaparlar. Süryanice kitapları Türkçe'ye çevirirler ilahi ve kilise terennümlerini Türkçe söylerler.²⁶¹

d- Kıptiler

Mısır'ın eski ahalisinden Hıristiyan dininde kalmış olan bir sınıfa verilen isimdir. Kıptiler Eski Mısırlıların Sam milletinden olup, dilleri Arapça, Süryanice gibi Sami dilerindedir. Kıptiler yoğun olarak Nil vadisine yerleşmiştir. İslamiyet'in bölgede yayılmasından sonra büyük bir kısmı Müslüman olmakla birlikte bir kısmı Hıristiyan inancı üzerinde kalmıştır.²⁶²

3- YAHUDİLİK

Yahudi kelimesi, Hz Yakub'un (İsrail) on iki oğlundan birisi olan Yehuda'dan gelmektedir. İsrail oğulları içerisinde de Yehuda soyundan gelenlere Yahudi denilmiştir. Yahudilik Allah tarafından Hz. Musa aracılığıyla insanlara gönderilen ve tevhit inancına dayanan dindir. Yahudiler tarihlerini Hz. İbrahim ile başlatmalarına rağmen, Hz. Musa'yı en büyük peygamber ve Tevrat'ı da en büyük kitap olarak kabul ederler. Bütün insanlığa gelen bu din Yahudiler tarafından milli bir din haline getirilerek, zamanla bu dinin inanç esaslarında değişiklikler meydana getirilmiştir.²⁶³

Yahudilik en eski din olmakla birlikte mensubu en az olan dindir. Bugün bu dine mensup olanların sayısı 18-20 milyon civarındadır. Yahudilik Babil sürgününden sonra milli bir din haline getirilmiştir. Kutsal kitaplarına göre Yahudiler, kendilerini dünya milletleri arasında seçilmiş kavim olarak görmektedir. Yahudi dininin merkezi Kudüs'teki Ma'bed'dir. Yahudiliğin sembolü, yedi kollu şamdan ve altı köşeli yıldızdır.²⁶⁴

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Yahudiler, Samiriye şehrinden tehcir edilmiş olanlardır. 1518 Osmanlı nüfus sayımında Diyarbakır'da, 28 ev ve üç bekar kaydı geçer.

²⁵⁹ Şevket Beysanoğlu, **Süryaniler**, Diyarbakır Müze Şehir, İstanbul 1999, s.361.

²⁶⁰ Esra Danacıoğlu, **Diyarbakır'da Amerikan Misyonerleri**, Diyarbakır Müze Şehir, İstanbul 1999, s.168.

²⁶¹ E. Danacıoğlu, a.g.e., s.325.

²⁶² Şemseddin Sami, **Ka'mus'ul A'lam**, C.V. 1314., s.3597.,

²⁶³ Şaban Kuzgun, **Hazar ve Karay Türkleri**, Ankara 1993, s. 186.

²⁶⁴ G. Tümer, A. Küçük. a.g.e., s.205.

1853 yılında kente gelen Haham Peterman altmış Yahudi aile ve eski bir Sinagog'dan bahsetmektedir. 1888 yılında Amida'da 450 Yahudi, 1893'te 100 aile yaşıyordu. I. Dünya savaşı sonrasında ilk göç Urfa ve Siverek'te başladı. 1916'da Çermik Yahudileri Kudüs'e yerleşti. Yaklaşık 200 kişiydiler ve orada kendi Sinagoglarını kurdular. Şeyh Sait İsyanı sonucu, Diyarbakır Yahudilerinden bazıları Bağdat ve Musul'a göç etti. 1948'de İsrail Devleti'nin kuruluşu göçü hızlandırdı ve sayıları giderek azaldı.²⁶⁵

B- DİYARBAKIR MERKEZ SANCAĞINDA DİNİ GRUPLARIN NÜFUS YAPISI

Diyarbakır Sancağı Lice, Silvan kazalarıyla Şark, Kikâ, Türkmen, Garb, Ömerkan, Mahal ve Metinan, Derik, Behramki nahiyelerini ve Lice kazası, Hani ve Silvan kazası dahi Hazro ve Mihrani nahiyelerinden olmak üzere sancağı teşekkül etmiştir.²⁶⁶

1288 H. Salnamesine göre Diyarbakır sancağı 56 mahalle, 12057 hane, 21574 Müslim erkek, 7809 Gayrimüslim erkek, toplamda 29383 nüfusa sahipti.²⁶⁷

1290-1291 H. Vilayet Salnamelerinde verilen nüfus bilgileri aynıdır. Vilayetin Müslüman erkek nüfusu; 5258, Gayrimüslim erkek nüfusu; 6713'tür²⁶⁸ Bu salnamede verilen rakamlar 1288 H. salnâmesinin verilerine ters düşmektedir.

1308 H. salnâmesine göre Diyarbakır şehri 11124 erkek nüfusu ile 4164 hane, umum sancak 69244 ahali erkek nüfustan 1056 köy ve 27597 haneden ibarettir ki nüfusun 51345'i Müslim'dir. 17899 Gayrimüslim'dir. Hesabdan hariç olan kadın nüfusu ise erkek nüfusundan daha çoktur. Bu nüfusun içerisinde kadın nüfusu yoktur.²⁶⁹

Diyarbakır şehri 11124 erkek nüfusu ile 4164 hane ve 69368 erkek ahaliden ve 1056 köy ve 23597 haneden ibarettir ki nüfusun 52316'sı Müslim ve 17052'si Gayrimüslim'dir.²⁷⁰

1300 H. Salnamesine göre ise Diyarbakır Sancağı 486 mahalle, 1243 hane, 7772 Gayrimüslim, 24089 Müslim, toplamda 31141 nüfusa sahip idi.²⁷¹

1317-1319 H. Zeyl-i salnameye göre Diyarbakır Vilayeti nüfus bilgiler şöyledir. Vilayet 470.760 nüfustan ibaret olup, 255.999'u erkek, 214.767 kadın nüfusedir. Ondokuz

²⁶⁵ O. Cezmi Tuncer, a.g.e., s.189.

²⁶⁶ 1302 H. (1884-1885) **Diyarbakır Salnâmesi**, C.III, (nşr. Ahmet Zeki İzgöer), İstanbul, 1999., s.314.

²⁶⁷ 1288 H. (1871-1872) **Diyarbakır Salnâmesi**, C.I, (nşr. Ahmet Zeki İzgöer), İstanbul, 1999, s.218.

²⁶⁸ 1290 H. (1873-1874) **Diyarbakır Salnâmesi**, C.I, s.370.; 1291 H. (1874-1875) **Diyarbakır Salnâmesi**, C.II, (nşr. Ahmet Zeki İzgöer), İstanbul, 1999, s.82.; Ayrıca bkz. 1292 H. (1875) **Diyarbakır Salnâmesi**, C.II, s.196.

²⁶⁹ 1301 H. (1883-1884) **Diyarbakır Salnâmesi**, C.III, s.222.; 1302 H. (1884-1885) **Diyarbakır Salnâmesi**, C.III, s.314.

²⁷⁰ 1308 H. (1890-1891) **Diyarbakır Salnâmesi**, C.IV, (nşr. Ahmet Zeki İzgöer), İstanbul, 1999, s.62.

²⁷¹ 1300 H. (1882) **Diyarbakır Salnâmesi**, C.III, s.170.

yabancı tebaadan hariç Diyarbakır vilayetinin seknesi olan 470.741 nüfus ahalinin toplamı Osmanlıdır.²⁷²

1318 H. yılında düzenlenen Salnameye göre; 1897 maliye senesinde Vilayet-i Sicilli Nüfus Nezâreti Dairesi'nce kayıt altında olan nüfus şöyledir. Müslüman nüfusu 330000, Ermeni nüfusu 44000 civarındadır.²⁷³

1317-1319 H. Zeyl-i salnameye göre Diyarbakır Vilayeti nüfusu aşağıdaki tabloda verilmiştir.²⁷⁴

Tablo 1.

	Erkek	Kadın	Toplam sayı
Müslim	205828	169700	375258
Ermeni	24685	23540	47225
Süryani	12506	1242	22748
Katolik	5945	5220	11165
Protestan	2987	2567	5554
Yahudi	1434	1358	2796
Yezidi ve Kıpti	1049	733	1782
Ortodoks	756	744	1500
Keldani	776	663	1439

Tablodan anlaşıldığı gibi en kalabalık nüfusu açık arayla Müslümanlar oluşturur. Diğer milletlerden en fazla nüfusa sahip Ermeniler en az nüfusa sahip olan millet ise Keldaniler'dir.

Vital Cuinet'in araştırmalarına göre Diyarbakır'daki Müslüman ve Ermeni nüfusu şöyledir: Müslüman nüfus; 328.644, Ermeni nüfusu; 79.129 (Gregoryen, Katolik, Protestan) civarındadır.²⁷⁵

1881/82-1893 yılları Diyarbakır ili ve kazların nüfusu ile ilgili Kemal H. Karpat şu bilgileri vermektedir.

Diyarbakır merkez sancağı Müslümanlar 42.668, Rumlar 192, Ermeniler 12.275, Katolikler 2.560, Yahudiler 2.845, Protestanlar 983, Süryaniler 4.046, toplam nüfus 62.780 olarak verilmiştir. Bu rakamlar yalnızca Diyarbakır merkez nüfusunu yansıtmaktadır. Siverek kazası Müslüman nüfusu 28.471, Ermeniler 1.401, Katolikler 71,

²⁷² **Diyarbakır Zeyl-i Salname** 1317-1319 H. (1901-1902) C.V, (nşr. Ahmet Zeki İzgöer), İstanbul, 1999, s.186.

²⁷³ 1318 H. (1900-1901) **Diyarbakır Salnâmesi**, C.V, s.85

²⁷⁴ Diyarbakır Zeyl-i Salname 1317-1319 H. (1901-1902) s.186.; Aynı nüfus bilgileri için bkz., 1321 H. (1903-1904) **Diyarbakır Salnâmesi**, C.V, s.293.; 1323 H. (1905) **Diyarbakır Salnâmesi**, C.V, s.400.

²⁷⁵ Vital Cuinet, **La Turquie D'asie**, Paris 1890, C.II. s.421.

Yahudiler 109, Protestanlar 213, Süryaniler 448 nüfusa sahiptir. Siverek'in toplam nüfusu 30.713 olarak vermiştir. Lice kazasının nüfusu ise Müslümanlar 19.069, Ermeniler 4.647, Protestanlar 291, Süryanilerin nüfusu 792 olarak verilmiştir. Lice kazasında Rum, Katolik, Yahudi nüfus verilmemiştir. Lice kazasının toplam nüfusu 24.799 'dur. Derik kazasının Müslüman nüfusu 9.786, Ermeniler 323, Katolikler 162, Protestanlar 147, Süryaniler 99, toplam nüfusu 10.517 olarak verilmiştir. Silvan kazası Müslüman nüfusu 11.375, Rumlar 162, Ermeniler 6.722, Katolikler 152, Protestanlar 45, Süryaniler 524, toplam 18.818 olarak verilmiştir. Diyarbakır Sancağı toplam nüfusu 147.717'dir. Bu nüfus sayılarının içerisinde kadın nüfusu da vardır.²⁷⁶

1321 H. ve 1323 H. salnâmesi göre Diyarbakır vilayetinin genel nüfusu 470.760 kişidir. Bu nüfusun 255.993'ü erkek, 214.767'si kadın nüfusundan ibarettir. 19 nüfus yabancı tebaadan ibarettir.²⁷⁷ Diyarbakır merkezi 4 nahiye, 393 karye, 366 Müslim, 15 Gayrimüslim, 12 muhtelif, 41998 nüfus oranına sahipti.²⁷⁸

Çermik kazası Maden kazasının güneybatı tarafında 1248 km arazi ile 42144 nüfustan ibaret olup bir kasaba, beş nahiye, 136 karyeyi (135 Müslim ve 1 Gayrimüslim) kapsar.²⁷⁹

1290, 1291, 1292 H. vilayet salnamelerine göre Çermik kasabası nüfus bilgileri aynıdır. Müslüman erkek nüfusu; 1473, Gayrimüslim erkek nüfusu; 740 civarındadır.²⁸⁰

1291, 1292 H. vilayet salnamelerine göre Derik kasabası nüfus bilgileri aynıdır. Müslüman erkek nüfusu; 788, Gayrimüslim erkek nüfusu; 320 civarındadır.²⁸¹

Justin McCarthy'e göre Diyarbakır nüfusu diğer doğu illerine oranla kayda geçmiş nüfus sayıları arasında yıllık artış oranı daha fazladır. Örneğin, 1317 ve 1321 salnâmelerinde verilen, kayda geçmiş nüfus sayıları arasındaki nüfus artışı, yüzde 3.23'tür ki bu, beklenebilecek oranın neredeyse üç katıdır. Diyarbakır'a yoğun göç yapıldığına dair bir belirti yoktur. Artışın yüksek olmasının tek ihtimali şudur ki, merkezi hükümetin güçlenmesiyle, her bir nüfus hesaplaması sırasında, daha önce kayıtlara geçmemiş ve nüfus hesaplamasında hesaba katılmamış iken şimdi yazılan kişilerin sayısı bir öncekine göre artıp duruyordu ve bunların hesaba katılmasıyla sayı büyüyordu. Bu da nüfus artışını değil,

²⁷⁶ Kemal H. Karpat, a.g.e., s.173.

²⁷⁷ 1321 H. (1903-1904) Diyarbakır Salnâmesi, C.V, s.293.; Ayrıca bkz. 1323 H. (1905) Diyarbakır Salnâmesi, C.V, s.400.

²⁷⁸ Diyarbakır Zeyl-i Salnamesi 1317-1319 H. (1901-1902) C.V, s.195.

²⁷⁹ Diyarbakır Zeyl-i Salnamesi 1317-1319 H. (1901-1902) C.V, s.206

²⁸⁰ 1290 H. (1873-1874) Diyarbakır Salnâmesi, C.I, s.370.; 1291 H. (1874-1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.82.; 1292 H. (1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.196.

²⁸¹ 1291 H. (1874-1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.82.; 1292 H. (1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.196.

nüfus istatistiği daha gerçeğe uygun biçimde çıkarabilme yeteneğinin artışı göstermektedir. Diyarbakır Vilayetinin kayda geçmiş Müslüman nüfusuna baktığımızda, 1293 H. Salnamesine göre Müslüman nüfusu; 690.458, 1297 H. salnâmesinde; 249.008, 1312 H. salnâmesinde 383.077, 1317 salnâmesinde 401.476, 1321 H. salnâmesinde verilen bilgiye göre Müslüman nüfusu 457.093 olarak belirlenmiştir.²⁸² Nüfus yıllar ilerledikçe sayı bakımından artış sağlamıştır. Bunun sebebi merkezi hükümetin Diyarbakır vilayeti üzerinde yönetimi güçlendirmesi sonucu nüfusun daha kapsamlı olarak hesaplanması olabilir.

Şemseddin Sami'ye göre Vilayetin ahalisinin büyük çoğunluğu Müslüman olup bunların toplamı 471.462 kişidir. 132.549 Hıristiyan ve 1269 Yahudi ile birkaç bin Yezidi ve çingene v.s. vardır. Müslüman ahalinin azamisi Türk, Kürd ve Arab olup, 10.000 kadar da Çerkez bulunmaktadır. Müslümanların cümlesi Sünni olup yalnız bir-iki bini Kızılbaş'tır. Hıristiyanların çoğu Ermeni olup, diğeri Katolik, Protestan, Süryani, Keldani v.s. ibarettir.²⁸³

C- DİYARBAKIR SANCAĞINA BAĞLI KAZA VE NAHİYELERİNDE DİNİ GRUPLARIN NÜFUS YAPISI

1293 H. Diyarbakır salnamelerinde Diyarbakır nüfusu kaza ve nahiyelerde Müslim ve Gayrimüslim şeklinde verilmiştir. Aşağıdaki tabloda nüfus bilgileri ayrıntılı şekilde verilmektedir.²⁸⁴

Tablo 2.

Köy ve kasaba isimleri	Hane	Nüfusu Gayrimüslim	Nüfus Müslim	Toplam Nüfus
Diyarbakır Kasabası	4119	6793	5258	12051
Katarbil Karyesi	70	236	-	236
Alımarı Karyesi	66	40	65	105
Derik Kasabası	472	320	788	1108
Siverek Kasabası	1711	1021	3278	4299
Maden Kasabası	900	1000	928	1928
Çermik Kasabası	913	741	1473	2213
Ergani Kasabası	711	780	859	1639
Çüngüş Kasabası	956	1150	672	1822
Eğil Kasabası	664	380	862	1242

²⁸² Justin McCarthy, a.g.e., s. 38.

²⁸³ Ş. Sami, a.g.e., c.3., s. 2205.

²⁸⁴ 1293 H. (1876) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.335.

Lice Kasabası	940	642	1624	2276
Hani Kasabası	671	980	818	1726
Silvan Kasabası	133	298	77	375
Hazro Kasabası	619	641	1010	1651
Diyarbakır Sancağı Toplam	13000	14949	17822	32771

Bu tabloda on dört kasabanın nüfusu verilmiştir. Nüfus sayısı bakımından yine Müslim nüfus çoğunluğu oluşturmuştur. Gayrimüslim nüfusu en fazla Diyarbakır merkezi, ikinci olarak Siverek kasabasında vardır. Hane sayısı ile nüfus oranları birbirine yakındır. Bize göre burada gereken şudur ki nüfusun tamamı hesaplanmamıştır.

1312 H. (1894-1895) Salnamesine göre Diyarbakır ve kazaları nüfusu şöyledir.²⁸⁵

Tablo 3.

Kaza isimleri	İslam	Ermeni	Ermeni Katoliği	Rum	Rum Katoliği	Süryani Kadim	Süryani Katoliği	Protestan	Yahudi	Keldani	Yezidi	Kıpti	Toplam
Diyarbakır	45038	10863	1133	220	67	4096	376	1105	317	918	976	7	66117
Siverek Kazası	34169	1582	79	-	-	585	-	288	132	-	1500	-	38335
Silvan Kazası	11577	6911	41	164	-	538	-	83	-	119	-	-	19427
Lice Kazası	21120	4590	-	-	-	844	-	284	-	-	-	-	26838
Derik Kazası	9689	344	241	-	-	99	-	147	-	-	-	-	10520
Diyarbakır Sancağı Toplamı	121587	25920	1494	385	67	6162	376	1907	449	1037	2476	7	161237

Bu tabloda verilen nüfus rakamlarına kadın nüfusu da dahil edilmiştir. Diyarbakır'da toplam İslam nüfusu 121.587 olarak verilmiştir. En fazla nüfusa sahip Gayrimüslim topluluğu Ermeniler, ikinci olarak Süryani Kadim milleti görülmektedir. Bütün kazalarda Ermeni ve Süryani nüfus vardır. Kazalarda Rum nüfusuna rastlanmamıştır. Diyarbakır merkezinde diğer Gayrimüslim nüfusuna ait bilgiler de tabloda verilmiştir.

Siverek kazası 5711 km araziden ibaret olup 1 kasaba, 5 nahiye, 408 karye (382 Müslim, 2 Gayrimüslim, 29 muhtelit) ile 34730 nüfusa sahiptir.²⁸⁶ Bu kaza ile ilgili verilen bilgiler yukarıdaki tablo çelişmemektedir.

1288 H. (1871-1872) salnamesine göre Diyarbakır'a bağlı kazaların nüfusu şöyledir.

²⁸⁵ 1312 H. (1894-1895) **Diyarbakır Salnâmesi**, C.IV,s.166.

²⁸⁶ Diyarbakır Zeyl-i Salname 1317-1319 H. (1901-1902) s.200.

Tablo 4.

Kaza ve Nahiye İsimleri	Hane	Mahalle	Müslim Erkek Nüfus	Gayrimüslim Erkek Nüfus	Toplam Nüfus
Siverek Kazası Toplam	6070	3	12734	1214	13941
Re'sulayn Kazası Toplam	4633	12	8713	9085	372
Lice Kazası Toplam ²⁸⁷	8188	15	17951	3523	21474
Lice kazası Toplami ²⁸⁸	5756	164	11499	3588	15387
Silvan Kazası Toplam ²⁸⁹	5494	3	9941	4271	14219
Silvan Toplam Nüfusu ²⁹⁰	4601	171	4480	8568	12048
Maden-i Ergani Kazası Toplam ²⁹¹	10719	24	27982	3523	31505
Diyarbakır toplam	45461	392	93300	33772	108946

Bu tabloda Diyarbakır ve kazaları ile ilgili genel nüfus bilgileri verilmektedir. Tabloda Lice kazasında 1288 hicri salnamesine göre verilen hane sayısı, 1300 hicri salnamesinde verilen sayıdan çok fazladır. 1300 hicri salnamesine göre 164 mahalle ile Lice kazası öndedir. Bu sayı içerisinde köyler de dahil edildiğinden sayı yüksektir. En fazla Gayrimüslim nüfusu Re'sulayn ve Silvan kazasında verilmiştir.

1290,1291,1291 H. vilayet salnamelerine göre Siverek nüfus bilgileri aynıdır. Müslüman erkek nüfusu; 3378, Gayrimüslim erkek nüfusu; 1021'dir.²⁹²

1290,1291,1292, H. Vilayet Salnamesine göre Lice nüfus bilgileri aynıdır. Müslüman erkek nüfusu 1634, Gayrimüslim erkek nüfusu; 642 civarındadır.²⁹³

Ergani- Madeni kasabası sancağın ortasında bulunup Çermik, Palu, Siverek kazalarını ve yedi müdürlük merkezile 26 nahiyeyi teşkil eder. Erkek nüfusu 3470, 72231 erkek ahaliden, nüfusu Müslim 55216, nüfusu Gayrimüslim 17015'ten ibaret olup hesap dışı olan kadın nüfusu ve erkek nüfusu mevcuttu.²⁹⁴

Maden kazası 3470 erkek nüfusu ve 1272 hane , 50952 erkek ahalî nüfustan ve 1062 köy ve 24703 haneden ibarettir ki, nüfusun 3975'i Müslim, 11201'i Gayrimüslim

²⁸⁷ 1288 H. (1871-1872) Diyarbakır Salnâmesi, C.I, s. 218.

²⁸⁸ 1300 H. (1882) Diyarbakır Salnâmesi, C.III, s.170.

²⁸⁹ 1288 H. (1871-1872) Diyarbakır Salnâmesi, C.I, s.219.

²⁹⁰ 1300 H. (1882) Diyarbakır Salnâmesi, C.III, s.170.

²⁹¹ 1288 H. (1871-1872) Diyarbakır Salnâmesi, C.I, s.219.

²⁹² 1290 H. (1873-1874) Diyarbakır Salnâmesi, C.I, s. 370.; 1291 H. (1874-1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s. 82.;

1292 H. (1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.196.

²⁹³ 1290 H. (1873-1874) Diyarbakır Salnâmesi, C.I, s. 370.; 1291 H. (1874-1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.82.;

1292 H. (1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.196

²⁹⁴ 1301 H. (1883-1884) Diyarbakır Salnâmesi, C.III, s.245.; 1302 H. (1884-1885) Diyarbakır Salnâmesi, C.III, s.345.

nüfustan müteşekkildi.²⁹⁵

1290,1291,1292 hicri Vilayet salnamelerine göre Maden'e bağlı Ergani kazasında nüfus bilgileri aynıdır. Müslüman erkek nüfusu; 859, Gayrimüslim erkek nüfusu; 780 civarıdır.²⁹⁶

Bu kaza Siverek'in doğusunda 3448 km araziden ibaret olup 1 kasaba, 2 nahiye, 102 köy, (61 müslim, 41 muhtelit) 18.288 nüfusu vardır. Merkezi kaza olan Derik kazası Diyarbakır'a 13 saat mesafede 500 haneli bir kasabadır.²⁹⁷

D- MAMURETÜLAZİZ SANCAĞI KAZA VE NAHİYELERİNDE DİNİ GRUPLARIN NÜFUSU

1288 H. (1871-1872) salnamesine göre Mamuretülaziz sancağı 2238 hane, 21 mahalle, 4005 Müslim erkek nüfusu, 1357 Gayrimüslim nüfusu ve toplam 5362 nüfusa sahipti.²⁹⁸ 1290,1291 hicri vilayet salnamelerine göre Harput kasabasında nüfus bilgileri aynıdır. Müslüman erkek sayısı; 4155, Gayrimüslim erkek sayısı; 2624'tür.²⁹⁹

1288 H. (1871-1872) salnamesine göre Mamuretülaziz vilayeti ve kazaları nüfusu aşağıda verilmektedir.

Tablo 5.

Kaza ve Nahiye İsimleri	Hane	Mahalle	Müslim Erkek Nüfus	Gayrimüslim Erkek Nüfus	Toplam Nüfus
Palu Kaza Toplam	7964	11	21102	5683	26785
Maden-i Keban Kazası Toplamı³⁰⁰	2282	21	6837	3033	6870
Arapkir Kazası Toplamı	4101	46	10026	3295	13321
Eğin Kazası Toplamı	8151	35	15922	6480	22401
Çarsacak Toplamı³⁰¹	2368	2	3965	3720	7665
Mamuretülaziz Toplamı	24822	155	55000	20535	75535

Bu tabloda görüldüğü gibi Palu ve Arapkir nüfusun yoğun olduğu yerlerdir. Palu ve Eğin kazaları hane sayısının diğer kazalardan fazla olduğu görülmektedir. Toplamda

²⁹⁵ 1308 H. (1890-1891) Diyarbakır Salnâmesi, C.IV, s.62.

²⁹⁶ 1290 H. (1873-1874) Diyarbakır Salnâmesi, C.I, s.370.; 1291 H. (1874-1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.82.; 1292 H. (1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.196.

²⁹⁷ Diyarbakır Zeyl-i Salname 1317-1319 H. (1901-1902) s.200.

²⁹⁸ 1288 H. (1871-1872) Diyarbakır Salnâmesi, C.I, s.219.

²⁹⁹ 1290 H. (1873-1874) Diyarbakır Salnâmesi, C.I, s.370.; 1291 H. (1874-1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.82.

³⁰⁰ 1288 H. (1871-1872) Diyarbakır Salnâmesi, C.I, s.219.

³⁰¹ 1288 H. (1871-1872) Diyarbakır Salnâmesi, C.I, s. 220.

Mamuretülaziz sancağında Müslim nüfusu, Gayrimüslim nüfusundan iki kat fazladır.

Aşağıdaki tabloda 1293 H. Diyarbekir salnamelerinde Mamuretülaziz Vilayeti nüfusu hakkında ayrıntılı bilgi verilmektedir.³⁰²

Tablo 6.

Köy ve Kasaba İsimleri	Hane	Gayrimüslim Nüfusu	Müslim Nüfusu	Toplam
Harput Kasabası	2361	2624	4155	6779
Arapkir Kasabası	3348	4527	3989	8516
Eğın Kasabası	2087	2716	2326	5038
Ağın Kasabası	372	121	694	815
Palu Kasabası	1552	1402	2351	3753
Keban Madeni Kasabası	401	336	336	672
Çemişgezek Kasabası	753	820	1040	1860
Piri Kasabası	401	1112	234	1246
Pertek Kasabası	520	180	1117	1297
Mamuretülaziz Sancağı Toplam	13200	14678	16503	29976

Bu tabloda görüldüğü gibi en fazla nüfusa sahip olan kasaba Eğın kasabasıdır. Hane sayısına baktığımızda nüfus sayısı ile arasında sayı olarak yakınlık bulunmaktadır. Buna göre haneye düşen nüfusun daha fazla olduğu aklımıza gelmektedir.

1291 hicri vilayet salnamesine göre Maden-i Keban kazasında Müslüman erkek nüfusu; 334, Gayrimüslim erkek sayısı; 326'dır.³⁰³ 1292 hicri vilayet salnamesi nüfus bilgileri Maden-i Keban kazasında 1291 hicri vilayet salnamesine göre nüfus bilgileri çok az farklılık gösterir. Gayrimüslim nüfusunda artış olduğu görülmektedir. Müslüman erkek nüfusu; 334, Gayrimüslim erkek sayısı; 336 civarındadır.³⁰⁴

1292 hicri Salnamesinde Palu kazasında Müslüman erkek nüfusu; 334, Gayrimüslim erkek nüfusu 326'dır.³⁰⁵

1291,1292 hicri vilayet salnamelerine göre Keban Madeni'ne bağlı Çemişgezek Nahiyesinde nüfus bilgileri aynıdır. Müslim erkek sayısı; 1040, Gayrimüslim erkek sayısı; 820 civarındadır.³⁰⁶

1292 hicri Salnamesinde Arapkir kazası müslim erkek nüfusu 3989, Gayrimüslim

³⁰² 1293 H. (1876) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.335.; Bu konuda geniş bilgi için bkz. Ahmet Aksın, Ahmet Aksın, **19. Yüzyılda Harput**, Elazığ-1999, s.35.

³⁰³ 1291 H. (1874-1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.82.

³⁰⁴ 1292 H. (1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.196.

³⁰⁵ 1292 H. (1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.196.

³⁰⁶ 1291 H. (1874-1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.82.; 1292 H. (1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.197.

erkek sayısı 4527'dir.³⁰⁷

1291,1292 hicri vilayet salnamelerine göre Eğin kazası nüfus bilgileri aynıdır. Müslim erkek nüfusu 2326, Gayrimüslim erkek sayısı 2712'dir³⁰⁸.

E- MADEN SANCAĞI KAZA VE NAHİYELERİNDE DİNİ GRUPLARIN NÜFUSU

1312 H. (1894-1895) Salnamesine göre Maden sancağı nüfusu aşağıda verilmektedir.³⁰⁹

Tablo 7.

Kaza isimleri	İslam		Ermeni		Ermeni Katoliği		Rum		Protestan		Yahudi		Kıpti		Toplam
	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	
Maden Kazası	20633	18174	2267	1844	132	165	446	372	23	27	-	-	33	39	44155
Palu Kazası	20397	17155	7019	6360	-	-	-	-	111	117	-	-	-	-	51159
Çermik Kazası	15016	13426	1784	1620	165	140	-	-	448	402	163	156	-	-	33320
Maden Sancağı Toplam	56046	48755	1170	9824	297	305	446	372	582	546	163	156	33	39	128634

Bu tabloda diğer dini grupların nüfusu da verilmektedir. Bu nüfus grupları Osmanlı nüfusunun aslını değil sadece orada buldukları için nüfusa dahil edilmiştir. Bunu da verilen rakamlardan anlamaktayız. Maden sancağında İslâm nüfusu 104801, Ermeni sayısı 10994, Ermeni Katoliği 11596, Rum nüfusu 818, Protestan nüfusu 1128, Yahudi nüfusu 319, Kıpti nüfusu 72 olarak verilmektedir. Bazı salnamelerde kadın nüfusu verilmez iken bu tabloda kadın nüfusu da verilmiştir.

F- ERGANİ SANCAĞI KAZA VE NAHİYELERİNDE DİNİ GRUPLARIN NÜFUSU

Ergani sancağı vilayetin kuzey ve kuzeybatısına düşer. Sancak kuzeyde Erzurum ve Mamuretülaziz vilayetleri ve batıdan yine Mamuretülaziz vilayeti, güneyden Siverek ve Diyarbakır kazaları, doğudan dahi Silvan ve Lice kazalarıyla komşu olup 8538 km arazi ile 134517 nüfusu vardır.³¹⁰

Maden kazası Diyarbakır'ın kuzey ve kuzeydoğuda 3914 km arazi ile 1 kaza, 15

³⁰⁷ 1292 H. (1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.196.

³⁰⁸ 1291 H. (1874-1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.82.; 1292 H. (1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.196.

³⁰⁹ 1312 H. (1894-1895) Diyarbakır Salnâmesi, C.IV, s. 166.

³¹⁰ Diyarbakır Zeyl-i Salname 1317-1319 H. (1901-1902) s. 204.

nahiye, 299 köyden (293 müslim, 1 Gayrimüslim ve 5 muhtelit) oluşur ve 46501 nüfusu vardır.³¹¹

Palu kazası 3376 km araziden ibaret olup 1 kasaba, 9 nahiye, 323 köyden (278 müslim, 21 Gayrimüslim, 15 muhtelit) oluşur ve 45872 nüfusu vardır.³¹²

G- MALATYA SANCAĞI KAZA VE NAHİYELERİNDE DİNİ GRUPLARIN NÜFUSU

1288 H. (1871-1872) salnamesine göre Malatya sancağı 6130 hane, 44 Mahalle, 87 köy, 16460 Müslim erkek nüfusu, 3025 Gayrimüslim nüfusu, toplam nüfusu 19485'tir.³¹³

1300 hicri Diyarbakır salnamesinde Malatya Sancağı nüfusu Müslim 19930 ve Gayrimüslim 3674, mahalle sayısı 134, hane sayısı 7821 olmak üzere toplam nüfus 23604 olarak verilmiştir.³¹⁴

1300 hicri salnamesinde dahili vilayette bulunan Malatya Sancağının kayıt altına alınmış olan mahallerin hane sayısı ve nüfus miktarı aşağıda verilmiştir.³¹⁵

Tablo 8.

Kaza ve Nahiye İsimleri	Hane Mikdarı	Nüfus Sayısı
Malatya Kazası	9964	47230
Akçadağ Kazası	6205	17176
Kâhta Kazası	6250	12455
Hısn-ı Mansur Kazası	5918	12468
Besni Kazası	8005	16620
TOPLAM	36342	105949

Bu tabloda görüldüğü gibi hane sayısı ve sadece nüfus verilmiştir. Nüfusun fazla olduğu kaza Akçadağ kazasıdır. Malatya merkezden sonra en hanesi olan kaza Besni kazasıdır. Hane sayısı ile nüfus arasında doğru bir orantı vardır.

1291,1292 hicri vilayet salnamesine göre Malatya sancağı verilen nüfus bilgileri aynıdır. Müslim erkek nüfusu; 8664, Gayrimüslim erkek sayısı; 3612'dir.³¹⁶

1293 hicri Diyarbakır salnamelerinde Malatya Sancağı nüfusu kaza ve nahiyelerde Müslim ne Gayrimüslim şeklinde verilmiştir. Ayrıntılı nüfus bilgileri aşağıdaki tabloda verilmiştir.³¹⁷

³¹¹ Diyarbakır Zeyl-i Salname 1317-1319 H. (1901-1902) s.206.

³¹² Diyarbakır Zeyl-i Salname 1317-1319 H. (1901-1902) s. 206.

³¹³ 1288 H. (1871-1872) Diyarbakır Salnâmesi, C.I, s.220.

³¹⁴ 1300 H. (1882) Diyarbakır Salnâmesi, C.III, s.170-171.

³¹⁵ 1300 H. (1882) Diyarbakır Salnâmesi, C.III, s.177.

³¹⁶ 1291 H. (1874-1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.82.; 1292 H. (1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.197.

³¹⁷ 1293 H. (1876) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.336-337.

Tablo 9.

Kaza ve Nahiye İsimleri	Hane	Gayrimüslim Nüfusu	Müslim Erkek Nüfus	Toplam Nüfus
Malatya Kasabası	4070	3612	8824	12476
Hısn-ı Mansur Kasabası	1872	1563	3185	4748
Besni Kasabası	3317	725	3761	4486
Mardin Kasabası	2291	3720	4219	7939
Cizre Kasabası	605	328	1113	1441
Midyat Kasabası	336	202	11	714
Hasankeyf Kasabası	757	150	921	1071
Malatya Sancağı TOPLAM	9859	5900	15810	21710

Bu tabloda görüldüğü gibi Mardin Malatya sancağının kasabası durumunda ve nüfusu diğer kazalara göre fazladır. En çok Gayrimüslim nüfusu burada yaşamaktadır. Müslim nüfusun sadece erkek nüfusu verildiğinden toplamda iki katını düşünmek gerekir.

1294 hicri Diyarbakır salnamelerinde Malatya nüfusu kaza ve Nahiyelerde Müslim ve Gayrimüslim şeklinde verilmiştir. Aşağıdaki tabloda ayrıntılı olarak verilmiştir.³¹⁸

Tablo 10.

Kaza ve Nahiye İsimleri	Hane	Gayrimüslim Nüfus	Müslim Erkek Nüfusu	Toplam Nüfusu
Malatya Kasabası	4670	3612	8864	12476
Hısn-ı Mansur Kasabası	1872	1563	3185	4748
Besni Kasabası	3217	725	3761	4686
Malatya Toplamı	9859	5900	15810	21710

Bu tabloda verilen toplam nüfus bilgileri ile yukarıdaki tabloda verilen bilgiler aynıdır. Demek ki verilen bilgiler birbirini doğrulamaktadır.

1288 H. (1871-1872), 1300 hicri vilayet salnamelerine göre Malatya sancağı kazaları nüfus bilgileri aşağıda tablo halinde verilmiştir.

Tablo 11.

KAZA İSİMLERİ	Mahalle Sayısı Ve Köy	Hane Sayısı	Müslim Nüfusu	Gayrimüslim Nüfusu	TOPLAM NÜFUS
Hısn-ı Mansur Toplam Nüfusu ³¹⁹	-	-	12009	932	18771
Hısn-ı Mansur Toplam ³²⁰	421	9556	14150	1450	15600
Akçadağ Toplam Nüfusu ³²¹	-	-	5525	-	12309

³¹⁸ 1294 H. (1877) Diyarbakır Salnâmesi, C.III, s.81.

³¹⁹ 1288 H. (1871-1872) Diyarbakır Salnâmesi, C.I, s. 220.

³²⁰ 1300 H. (1882) Diyarbakır Salnâmesi, C.III, s.170-171.

³²¹ 1288 H. (1871-1872) Diyarbakır Salnâmesi, C.I, s. 220.

Akçadağ kazası Toplamı ³²²	-	113	14725	234	15959
Besni Kazası Toplam ³²³	14	6093	5084	447	5981
Besni Kazası Toplam ³²⁴	484	15043	17540	1191	18630
Kâhta Kazası Toplamı ³²⁵	-	1917	-	-	4324
Kâhta kazası Toplam ³²⁶	-	3834	22294	445	22739
Malatya Toplamı ³²⁷	87	22266	39078	4404	55037

Bu tabloda görüldüğü gibi iki ayrı salname nüfusu aynı tabloda verilmiştir. 1300 hicri yılına göre nüfus önceki yıllara göre artış sağlamıştır. En çok artış olan yerler Besni ve Kâhta kazalarındadır.

H- SİİRT SANCAĞI KAZA VE NAHİYELERİNDE DİNİ GRUPLARIN NÜFUSU

1288 H. (1871-1872) salnamesine göre Siird sancağı 1235 hane, 3275 Müslim erkek nüfusu, 1244 Gayrimüslim erkek nüfusu, 4519 toplam nüfusa sahipti.³²⁸

1293 hicri Diyarbakır salnamelerinde Siird sancağı nüfusu kaza ve nahiyelerde Müslim ne Gayrimüslim şeklinde verilmiştir.³²⁹

Tablo 12.

Kaza ve Nahiyeye İsimleri	Hane	Gayrimüslim Nüfusu	Müslim Nüfusu Erkek	Toplam Nüfus
Siird Kasabası	1679	1580	1446	3026
Rızvan Kasabası	200	273	123	496
Hazro Kasabası	234	352	188	540
Deh Kasabası	278	790	5	795
Siird Sancağı TOPLAMI	2391	3105	4762	7867

Bu tabloda görüldüğü gibi Siird ve kazalarında hane sayısı, Gayrimüslim nüfusu, Müslimlerin de yalnızca erkek nüfusu verilmiştir. Müslim erkek nüfusu, Gayrimüslimlerin toplam nüfusundan fazladır.

1294 hicri Diyarbakır salnamelerinde Siird nüfusu kaza ve nahiyelerde Müslim ve Gayrimüslim şeklinde verilmiştir. Şöyle ki³³⁰

³²² 1300 H. (1882) Diyarbakır Salnâmesi, s.170-171.

³²³ 1288 H. (1871-1872) Diyarbakır Salnâmesi, C.I, s. 220.

³²⁴ 1300 H. (1882) Diyarbakır Salnâmesi, C.III, s.170-171.

³²⁵ 1288 H. (1871-1872) Diyarbakır Salnâmesi, C.I, s.221.

³²⁶ 1300 H. (1882) Diyarbakır Salnâmesi, C.III, s.171-172.

³²⁷ 1288 H. (1871-1872) Diyarbakır Salnâmesi, C.I, s.221.

³²⁸ 1288 H. (1871-1872) Diyarbakır Salnâmesi, C.I, s.221.

³²⁹ 1293 H. (1876) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.337.

³³⁰ 1294 H. (1877) Diyarbakır Salnâmesi, C.III, s.81.

Tablo 13.

Kaza ve Nahiye İsimleri	Hane	Gayrimüslim Nüfus	Müslim Nüfusu Erkek	Toplam Nüfusu
Siirt Kasabası	1679	1590	4219	5809
Rızvan Kasabası	200	274	1113	1539
Hazo Kasabası	234	252	288	540
Eruh Kasabası	278	790	921	1711
Siird Toplamı	2391	2906	6541	9447

Bu tabloda görüldüğü gibi Müslüman nüfus Gayrimüslim toplam nüfusunun üç katıdır.

1291 hicri vilayet salnamesine göre Siirt'in Müslim erkek nüfusu; 4446, Gayrimüslim erkek sayısı; 1590'dır.³³¹

1292 hicri vilayet Salnamesinde Siirt sancağına tabi Rızvan kasabası Müslim erkek sayısı 123, Gayrimüslim erkek sayısı 373'tür.³³²

1288 H. (1871-1872) ve 1300 hicri vilayet salnamelerine göre Siird sancağı kazaları nüfus bilgileri aşağıda tablo halinde verilmiştir.³³³

Tablo 14.

Kaza ve Nahiye İsimleri	Hane	Müslim Erkek	Gayrimüslim Erkek	Toplam Nüfus
Garzan Kazası Toplam	8236	12845	5349	181094
Şirvan Kazası Toplam	5778	13387	5743	19130
Eruh Kazası Toplam	9231	17317	1898	19215
Sason Kazası Toplam	2854	5319	3072	8391
Siird Sancağı Toplamı	28334	52143	17306	69449

Bu tabloda görüldüğü gibi 28334 hanede, 52143 Müslim erkek, 17306 Gayrimüslim erkek, toplamda 69449 nüfus bulunmaktadır. Sadece erkek nüfusun verilmiş olması toplam nüfusu yansıtmamaktadır.

³³¹ 1291 H. (1874-1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.82.

³³² 1292 H. (1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.197.

³³³ 1288 H. (1871-1872) Diyarbakır Salnâmesi, C.I, s.221.

I- MARDİN SANCAĞI KAZA VE NAHİYELERİNDE DİNİ GRUPLARIN NÜFUSU

Mardin sancağı vilayetin 30740 km araziye sahip olup 5 kazaya sahiptir. Bu sancak kuzeyde Bitlis vilayeti, Beşiri ve Diyarbakır kazaları; kuzeybatıda yine Diyarbakır ile batıda Derik kazaları; güney ve güneybatı cihetinden Zor sancağı ve güneydoğu tarafından Musul ve şarken Van vilayetleriyle komşudur. Sancağın güney tarafları umumiyetle çöldür.³³⁴

Mardin sancağı, Cizre, Şırnak, Nusaybin, Midyat, Avine Kazaları ve dört müdürlük merkeziyle beraber elli dört (54) nahiye vardır. Mardin kasabası 7737 erkek nüfusu ile umum sancak 85303 erkek ahaliden 60191'i Müslim, 13043 Gayrimüslim'dir. Hesaptan hariç bulunan kadın nüfus ise erkek nüfusundan daha fazladır.³³⁵

Mardin kasabası 7737 erkek nüfusu, 58303 erkek ahaliden, 62261'i Müslim, 23043'ü Gayrimüslim'dir. Kadın nüfusu hesaplanmamıştır.³³⁶

1288 H. (1871-1872) salnamesine göre Mardin sancağında 3281 hane, 13 mahalle, 6263 Müslim erkek nüfusu, 3011 Gayrimüslim erkek nüfusu, 9274 toplam nüfustan ibaret olup bu nüfusun içerisinde nahiyeler de dahildir.³³⁷

Mardin kazası 3737 erkek nüfusu ile 2291 hane ile 5059 erkek ahaliden ve 1062 köy ve 24703 haneden ibarettir ki, bunun 60191'i Müslim 9371'i Gayrimüslimdir.³³⁸

1294 hicri Diyarbakır salnamelerinde Mardin nüfusu kaza ve Nahiyelerde Müslim ve Gayrimüslim şeklinde verilmiştir. Aşağıdaki tabloda nüfus ayrıntılı bir biçimde verilmiştir.³³⁹

Tablo 15.

Kaza ve Nahiye İsimleri	Hane	Müslim Erkek Nüfus	Gayrimüslim Nüfusu	Toplam Nüfusu
Mardin Kasabası	2291	4219	3720	7939
Cizre Kasabası	605	1113	328	1640
Midyat Kasabası	336	11	202	714
Hasankeyf Kasabası	757	921	150	1071
Mardin Toplamı	3989	6264	4901	11165

Bu tabloda görüldüğü gibi toplamda 3989 hanede, 6264 müslim erkek nüfusu, 4901

³³⁴ Diyarbakır Zeyl-i Salname 1317-1319 H. (1901-1902) C.V.,s.201.

³³⁵ 1301 H. (1883-1884) Diyarbakır Salnâmesi, C.III, s.234.; 1302 H. (1884-1885) Diyarbakır Salnâmesi, C.III, s.331.

³³⁶ 1302 H. (1884-1885) Diyarbakır Salnâmesi, C.III, s.331.

³³⁷ 1288 H. (1871-1872) Diyarbakır Salnâmesi, C.I, s.221

³³⁸ 1308 H. (1890-1891) Diyarbakır Salnâmesi, C.IV,s.62.

³³⁹ 1294 H. (1877) Diyarbakır Salnâmesi, C.III, s.81.

Gayrimüslim nüfusu, toplamda 11165 nüfusa sahiptir. Bu tablodan anlaşılan şudur ki nüfus bu verilerden daha fazladır. Çünkü kadın ve çocuk nüfus hesaba katılmamıştır.

1300 hicri Diyarbakır Salnamesinde Mardin Sancağı nüfusu Müslim 14068 ve Gayrimüslim 5709, mahalle sayısı 188, hane sayısı 6149 ve toplam nüfus 19878 olarak verilmiştir.³⁴⁰ 1300 hicri salnamesinde Mardin sancağında kayıt altına alınmış olan mahallerin mevcut nüfus miktarına baktığımızda 11263 Gayrimüslim nüfusu, 43924 Müslim nüfusu kayıt altına alınmıştır.³⁴¹ Bu nüfus sayısının içinde Mardin sancağı kazalarının da nüfusu eklenmiştir. Bu yüzden nüfus toplam olarak daha fazla olarak ortaya çıkmıştır.

1312 hicri Vilayet Salnamesine göre Mardin sancağı ve kazaları nüfus bilgileri diğer cemaatlerle birlikte aşağıdaki tabloda ayrıntılı bir şekilde verilmiştir.³⁴²

Tablo 16.

Kaza isimleri	İslam		Ermeni		Ermeni Katoliği		Süryani-i Kadim		Süryani Katoliği		Protestan		Yahudi		Keldani		Yezidi		Toplam
	E.	K.	E.	K.	E.	K.	E.	K.	E.	K.	E.	K.	E.	K.	E.	K.	E.	K.	
Mardin Kazası	15645	10415	-	-	1455	1389	1892	1514	588	597	283	277	-	-	191	134	266	-	34646
Cizre Kazası	6505	3933	26	27	599	514	555	475	-	-	19	16	58	68	-	-	25	23	12843
Midyat Kazası	11275	1106	-	-	129	113	2131	2163	-	-	306	322	-	-	-	-	279	204	27928
Avine Kazası	11762	10309	-	-	84	58	199	164	-	-	144	120	-	-	-	-	-	-	22840
Nusaybin Kazası	3893	3589	-	-	-	-	1280	1308	-	-	-	-	179	161	-	-	165	82	10657
Mardin Sancağı Toplamı	49080	39252	26	27	2267	2074	6052	5624	588	597	752	735	237	229	191	134	735	309	108914

Bu tabloda görüldüğü gibi Mardin kazaları ve Mardin nüfusunun toplamı verilmektedir. Tabloda Gayrimüslim topluluklarının da nüfusu verilmiştir. Midyat ve Avine kazasının nüfusu yoğundur. Mardin Sancağında kazalarda dahil olmak üzere İslam nüfusu 88332, Ermeni nüfusu 53, Ermeni Katoliği 4341, Süryani Kadim 11676, Süryani Katoliği 1185, Protestan nüfusu 1487, Yahudi nüfusu 466, Keldani nüfusu 325, Yezidi nüfusu 1044 civarındadır. Diğer sancaklara göre en çok Yezidi nüfusu Mardinde yaşamaktadır.

Mardin sancağı Derik kazasının doğu tarafında 4611 km araziden ibaret olup 1

³⁴⁰ 1300 H. (1882) Diyarbakır Salnâmesi, C.III, s.170.

³⁴¹ 1300 H. (1882) Diyarbakır Salnâmesi, C.III, s.177.

³⁴² 1312 H. (1894-1895) Diyarbakır Salnâmesi, C.IV,s.166.

şehir, 1 nahiye, 500 hane, 270 karye (258 müslim, 6 Gayrimüslim, 6 muhtelit) ile 183022 nüfusu vardır.³⁴³

1291,1292 hicri vilayet salnamesine göre Mardin Sancağı hakkında verilen nüfus bilgileri aynıdır. Müslim erkek nüfusu; 4219, Gayrimüslim erkek sayısı; 3720'dir.³⁴⁴

Midyat kazası Nusaybin kazasının kuzeyinde 3194 km arazi ile 1 kasaba, 3 nahiye, 237 karye (204 müslim, 40 Gayrimüslim, 29 muhtelit) ve 35874 nüfusu vardır. Merkezi kaza Cizre'nin batı ve Mardin'in kuzeyinde gayet güzel bir ovanın ortasındadır. Takriben 1000 haneden meydana gelmektedir.³⁴⁵

1288 H. (1871-1872) salnamesine göre Mardin sancağı ve kazaları nüfusu aşağıda verilmektedir .

Tablo 17.

Kaza ve Nahiye İsimleri	Hane	Mahalle ve Köy Sayısı	Müslim Erkek Nüfusu	Gayrimüslim Erkek	Toplam Nüfus
Midyat Kazası Toplam ³⁴⁶	13997	210	30920	5573	36492
Midyat toplamı ³⁴⁷	8454	231	24579	4572	29381
Nusaybin Kazası Toplam	1958	-	2476	1445	3921
Cizre Kazası Toplam ³⁴⁸	8674	-	18905	3095	21000
Cizre Kazası ³⁴⁹	5931	286	11820	2020	13840
Hams Kazası Toplam ³⁵⁰	1150	-	3280	-	3280
Avine kazası toplamı	4439	206	11462	596	12058
Şırnak kazası toplam ³⁵¹	2042	86	6241	-	6221
Mardin sancağı Toplam ³⁵²	29107	16	60844	13123	73967

Bu tabloda görüldüğü gibi 1288 hicri salnamesine göre 29107 hanede sadece erkek nüfusa göre söylemek gerekirse 73967 nüfus yaşamaktadır. Bu salnameye göre verilen rakamlar 1300 hicri salnamesinde verilen sayıdan yüksektir.

Mardin Sancağına bağlı olan Avine kazası 1 kasaba, 3 nahiye, 96 karye (92 müslim, 1 Gayrimüslim, 3 muhtelit) ve 24874 nüfuslu bir kazadır. Kasaba 500 haneden

³⁴³ Diyarbakır Zeyl-i Salname 1317-1319 H. (1901-1902) s.203.

³⁴⁴ 1291 H. (1874-1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.82.; 1292 H. (1875) Diyarbakır Salnâmesi, C.II, s.197.

³⁴⁵ Diyarbakır Zeyl-i Salname 1317-1319 H. (1901-1902) s.204.

³⁴⁶ 1288 H. (1871-1872) Diyarbakır Salnâmesi, C.I, s.222.

³⁴⁷ 1300 H. (1882) Diyarbakır Salnâmesi, C.III, s.170.

³⁴⁸ 1288 H. (1871-1872) Diyarbakır Salnâmesi, C.I, s.222.

³⁴⁹ 1300 H. (1882) Diyarbakır Salnâmesi, C.III, s.170-171.

³⁵⁰ 1288 H. (1871-1872) Diyarbakır Salnâmesi, C.I, s.223.

³⁵¹ 1300 H. (1882) Diyarbakır Salnâmesi, C.III, s.170-171.

³⁵² 1288 H. (1871-1872) Diyarbakır Salnâmesi, C.I, s.223.

ibarettir.³⁵³

1894 ile 1906 yılları arasında Diyarbakır, Mardin, Ergani Madeni ili nüfusu ile ilgili Kemal H. Karpat da şu bilgileri verir.

Tablo 18.

Tarihler	İsim	Müslüman	Rum	Ermeni	Katolik	Yahudi	Protestan	Süryani	TOPLAM
1894	Diyarbakır ³⁵⁴	327173	1010	46823	1051	9955	3981	16389	368970
1895	Diyarbakır ³⁵⁵	320211	1299	45968	7844	1291	4293	19441	401399
1896	Diyarbakır ³⁵⁶	362984	1343	44893	9577	1305	4360	18986	443421
1897	Diyarbakır ³⁵⁷	329843	1421	46202	9408	1381	4671	20082	414657
1906	Diyarbakır	121316	453	25276	1627	389	1819	6109	156989
1906	Mardin	91616	-	-	6255	474	711	13153	112209
1906	Ergani Madeni	102637	672	18334	521	302	1041	-	123507
1906	Diyarbakır Toplam ³⁵⁸	315569	1125	43610	8403	1165	3571	19262	392705

Bu tabloda görüldüğü gibi üç sancağın nüfusu verilmektedir. En çok nüfusa sahip olan Diyarbakır sancağıdır. Mardin sancağında Rum ve Ermeni nüfusu yoktur. Ergani Madeni sancağında Süryani nüfusu bulunmamaktadır. Toplamda Diyarbakır nüfusu diğer sancaklara göre daha çoktur. Diyarbakır'da 1906 yılında toplam 315569 Müslüman, 1125 Rum, 43610 Ermeni, 8403 Katolik, 1165 Yahudi, 3571 Protestan, 19262 Süryani nüfus vardır. Buna göre Müslüman nüfus açık olarak Osmanlı nüfusunun tabanını oluşturmuştur.

³⁵³ Diyarbakır Zeyl-i Salname 1317-1318 H. (1900-1901) C.V, s.204.

³⁵⁴ Kemal H. Karpat, a.g.e., s.193.

³⁵⁵ Kemal H. Karpat, a.g.e., s.195.

³⁵⁶ Kemal H. Karpat, a.g.e., s.197.

³⁵⁷ Kemal H. Karpat, a.g.e., s. 199.

³⁵⁸ Kemal H. Karpat, a.g.e., s. 203.

SONUÇ

Diyarbakır vilayeti 19. yüzyılda idari yapıda girişte de söylediğimiz gibi pek çok değişikliğe uğramıştır. Bu değişikliğin en son şekli 1323 H. salnâmesinde gerçekleşmiştir. Buna göre Diyarbakır vilayeti ilki merkez sancağı olmak üzere Mardin ve Maden sancağı olarak üç sancağa ayrılmıştır.

Diyarbakır vilayetine ait taramış olduğumuz mevcut yirmi salnâmeden vilayette mevcut dini ve sosyal kurumların azımsanmayacak kadar çok olduğunu bize gösterdi. Bu cümleden olarak Diyarbakır vilayeti genelinde ibadethane olarak toplam 239 cami ve mescit, 62 kilise, eğitim kurumu olarak 565 müslim mektebi, 23 mederese ve 20 Gayrimüslim mektebi vardır. Diğer sosyal kurumlar ise şöyle dağılır. 26 han, 6 tekke, 5 kütüphane, 26 hamam, 81 çeşme ve 4 hastane bulunur.

20. yüzyılın başlarında Diyarbakır vilayeti genelindeki nüfusun dini dağılımı ise şöyledir. 375528 Müslim nüfus vardır. Diğer taraftan 94209 Gayrimüslim nüfus görülür. Bunun kendi arasındaki dağılımı da şöyledir. 47225 nüfusla Ermeniler ilk sırayı, 22748 nüfusla Süryaniler ikinci sırayı, Katolik mezhebine mensup olanlar ise 11165 nüfus ile üçüncü sırayı, 5554 ile Protestanlar dördüncü sırayı alır. Ortodokslar 1500 nüfusla beşinci sırada ve 1439'la Keldaniler altıncı sıradadır. Bunun dışında diğer dinlere mensup 2796 Yahudi, 1782 Yezidi ve Kıpti vardır.

Yukarıda değerlendirmesini yaptığımız Diyarbakır vilayetine ait nüfus bilgilerinin bölge ile ilgili çalışmaları olan Vital Cuinet ve Justin McCarthy gibi araştırmacıların vermiş olduğu nüfusla da paralellik arz ettiği tarafımızca müşahade edilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA**A) SALNAMELER**

1286 H. (1869-1870 M) **Diyarbakır Vilayet Salnâmesi**, C.I, (nşr. Ahmet Zeki İzgöer) İstanbul, 1999.

1287 H. (1870-1871 M) **Diyarbakır Vilayet Salnâmesi**, C.I, (nşr. Ahmet Zeki İzgöer) İstanbul, 1999.

1288 H. (1871-1872 M) **Diyarbakır Vilayet Salnâmesi**, C.I, (nşr. Ahmet Zeki İzgöer) İstanbul, 1999.

1289 H. (1872-1873 M) **Diyarbakır Vilayet Salnâmesi**, C.I, (nşr. Ahmet Zeki İzgöer) İstanbul, 1999.

1290 H. (1873-1874 M) **Diyarbakır Vilayet Salnâmesi**, C.I, (nşr. Ahmet Zeki İzgöer) İstanbul, 1999.

1291 H. (1874-1875 M) **Diyarbakır Vilayet Salnâmesi**, C.II, (nşr. Ahmet Zeki İzgöer) İstanbul, 1999.

1292 H. (1875 M) **Diyarbakır Vilayet Salnâmesi**, C.II, (nşr. Ahmet Zeki İzgöer) İstanbul, 1999.

1293 H. (1876 M) **Diyarbakır Vilayet Salnâmesi**, C.II, (nşr. Ahmet Zeki İzgöer) İstanbul, 1999.

1294 H. (1877 M) **Diyarbakır Vilayet Salnâmesi**, C.III, (nşr. Ahmet Zeki İzgöer) İstanbul, 1999.

1300 H. (1882-1183 M) **Diyarbakır Vilayet Salnâmesi**, C.III, (nşr. Ahmet Zeki İzgöer) İstanbul, 1999.

1301 H. (1883-1884 M) **Diyarbakır Vilayet Salnâmesi**, C.III, (nşr. Ahmet Zeki İzgöer) İstanbul, 1999.

1302 H. (1884-1885 M) **Diyarbakır Vilayet Salnâmesi**, C.III, (nşr. Ahmet Zeki İzgöer) İstanbul, 1999.

1308 H. (1890-1891 M) **Diyarbakır Vilayet Salnâmesi**, C.IV, (nşr. Ahmet Zeki İzgöer) İstanbul, 1999.

1312 H. (1894-1895 M) **Diyarbakır Vilayet Salnâmesi**, C.IV, (nşr. Ahmet Zeki İzgöer) İstanbul, 1999.

1316 H. (1801-1802 M) **Diyarbakır Vilayet Salnâmesi**, C.IV, (nşr. Ahmet Zeki İzgöer) İstanbul, 1999.

1316 H. (1801-1802 M) **Diyarbakır Maarif Salnâmesi**, İstanbul, 1316.

1317 H. (1899-1900 M) **Diyarbakır Vilayet Salnâmesi**, C.IV, (nşr. Ahmet Zeki İzgöer) İstanbul, 1999.

1317 H. (1899-1900 M) **Diyarbakır Maarif Salnâmesi**, İstanbul, 1317.

1318 H. (1900-1901 M) **Diyarbakır Vilayet Salnâmesi**, C.V, (nşr. Ahmet Zeki İzgöer) İstanbul, 1999.

1319 H. (1901-1902 M) **Diyarbakır Vilayet Salnâmesi**, C.V, (nşr. Ahmet Zeki İzgöer) İstanbul, 1999.

1319 H. (1901-1902 M) **Maarif Salnâmesi**, İstanbul, 1319.

1321 H. (1903-1904 M) **Diyarbakır Vilayet Salnâmesi**, C.V, (nşr. Ahmet Zeki İzgöer) İstanbul, 1999.

1321 H. (1903-1904 M) **Diyarbakır Maarif Salnâmesi**, İstanbul, 1903-1904.

1323 H. (1905 M) **Diyarbakır Vilayet Salnâmesi**, C.V, (nşr. Ahmet Zeki İzgöer) İstanbul, 1999.

Diyarbakır Zeyl-i Salnâme H. 1317-1319, C.V, (nşr. Ahmet Zeki İzgöer) İstanbul, 1999.

B) ARAŞTIRMA VE TETKİK ESERLER

AKSIN, Ahmet, **19. Yüzyılda Harput**, Elazığ-1999.

BAŞBAKANLIK ARŞİVİ, Tahrir Defteri, nr. 64, İstanbul 1986.

BAŞBAKANLIK ARŞİVİ, Tahrir Defteri, nr. 998, s.279.

BEYSANOĞLU, Şevket, **Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi, C. 1.**, Baran, Ankara, 2003.

BEYSANOĞLU, Şevket, **Süryaniler**, Diyarbakır Müze Şehir, İstanbul, 1999.

BEYSANOĞLU, Şevket, **Bütün Cepheleriyle Diyarbakır**, İstanbul 1963.

J. S. BUCKİNGHAM, **Travels in Mesopotamia**, London 1971.

CUİNET, Vital, **La Turquie, D'asie**, Paris, 1890.

DANACIOĞLU, Esra, **Diyarbakır'da Amerikan Misyonerleri**, Diyarbakır Müze Şehir, İstanbul, 1999.

DARKOT, Besim, **"Diyarbakır"**, İA, C.III., İstanbul 1994,

GÜNEL, Aziz, **Türk Süryaniler Tarihi**, Diyarbakır, 1970.

GÜNKUT, Bedri, **Diyarbakır Tarihi**, Diyarbakır, 1936.

GÖYÜNÇ, Nejat, "XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır" **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, VII. İstanbul 1969.

GÖYÜNÇ, Nejat, "Diyarbakır", **DİA**, C.III., İstanbul 1994.

KARPAT, H. Kemal, **Osmanlı Nüfusu, (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, Nisan 2003.

KILIÇ, Davut, **Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dini ve Siyasi Mücadeleler**, Asam, Ankara 2000.

KONYAR, Basri, **Diyarbakır Tarihi**, Ankara 1936.

KUZGUN, Şaban, **Hazar ve Karay Türkleri**, Ankara 1993.

McCARTHY, Justin, **Müslüman ve Azınlıklar**, İnkılâp Yayınevi, Ankara 1998.

SARIKÇIOĞLU, Ekrem, **Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi**, Fakülte Yayınevi, Isparta 2002.

- ŞEMDEDDİN Sami, **Ka'musu'l Alâm. C. III.**, Kaşgar Neşriyat, 1308.
- ŞEMDEDDİN Sami, **Ka'musu'l Alâm. C. V.**, Kaşgar Neşriyat, 1314.
- TUNCER, Orhan Cezmi, **Diyarbakır Kiliseleri**, Ankara 2002.
- TÜMER, Günay, KÜÇÜK, Abdurrahman, **Dinler Tarihi**, Ankara 1997.
- YAZIR, Elmalılı Hamdi, **Kur'an-ı Kerim Türkçe Meâli**, İstanbul 2001.
- YILMAZÇELİK, İbrahim, **XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır**, Türk Tarih Kurumu Basımevi-Ankara 1995.
- YILDIRIM, Suat, **Mevcut Kaynaklara Göre Hıristiyanlık**, Ankara 1988.
- YINANÇ, M. Halil, **"Diyarbakır"** İslam Ansiklopedisi, C. II., İstanbul 1994.
- YUVALI, Abdülkadir, HALAÇOĞLU, Ahmet, **Osmanlı Şark Vilayetleri (Ali Emiri Efendi)**, Kayseri 1992.

ÖZGEÇMİŞ

15.05.1978 Elazığ İli Baskil ilçesinde doğdum. İlkokulu Hacıuşağı Köyü'nde ortaokulu Baskil Lisesi'nde, liseyi Elazığ lisesinde bitirdim. 1998'de Fırat üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ni kazandım. 2002 yılında bu fakülteden mezun oldum. 2003-2004 Bahar döneminde Fırat üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı'nda Dinler Tarihi alanında yüksek lisansa başladım.

2003 yılından beri Elazığ Müftülüğü'ne bağlı Kur'an Kursu Öğreticiliği yapmaktayım.